

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Het spook van Weimar: een democratie in crisis

Blommestijn, R.

Citation

Blommestijn, R. (2022, April 12). *Het spook van Weimar: een democratie in crisis*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3303445>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3303445>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Hoofdstuk 2

De Weimarrepubliek: geteisterd door een noodlottige erfenis?

*Het mag daarentegen paradoxaal klinken, maar het is desalniettemin eenvoudigweg een feit dat de historische gebeurtenissen en beslissingen die er werkelijk toe doen zich afspelen onder ons, naamlozen, in het hart van toevallige individuen, en dat tegenover deze gelijktijdige massale beslissingen, waarvan de mensen zelf dikwijls onkundig zijn, de machtigste dictators, ministers en generaals weerloos zijn.*⁶⁶

Sebastian Haffner (1907-1999)

§ 2.1. Inleiding

In de inleidende beschouwing heb ik kort enkele belangrijke gebeurtenissen uit de bestaansgeschiedenis van de Weimarrepubliek geschetst. In dit hoofdstuk bouw ik hierop verder en staat deze bestaansgeschiedenis uitgebreider centraal. De centrale vraag die in dit hoofdstuk aan de orde komt, is tegen welke historische achtergrond de Weimardemocratie tot stand kwam en welke vijandige tendensen zich gedurende haar bestaansgeschiedenis manifesteerden. In het verlengde daarvan wordt de vraag beantwoord in hoeverre de feitelijke en juridische werkelijkheid met elkaar in overeenstemming waren.

Hiertoe focust het voorliggende hoofdstuk voornamelijk op de stichting van de Weimarrepubliek en op de belangrijkste crises waar de Weimarrepubliek mee te maken kreeg. Hierbij is het doel de belangrijkste krachten die actief waren om de Weimarconstitutie te ondermijnen in kaart te brengen. Aangezien deze antidemocratische krachten zich gedurende de Weimarrepubliek onder invloed van verschillende crises hebben ontwikkeld, volgt in dit hoofdstuk een chronologische bespreking van deze crises verdeeld in verschillende tijdvakken: de beginperiode (1918-1923), de middenperiode van zogenaamde ‘gouden jaren’ (1923-1929) en de eindperiode (1929-1933).⁶⁷ Ik sta tevens stil bij belangrijke gebeurtenissen ten tijde van het einde van de Eerste Wereldoorlog, die direct verband houden met de vestiging van de Weimarrepubliek. Het doel van dit hoofdstuk is een zo volledig mogelijk beeld te schetsen van de realiteit van de Weimarrepubliek, waarbinnen de antidemocratische tendensen steeds meer de overhand begonnen te krijgen.

Natuurlijk is het onmogelijk om in het beperkte bestek van dit hoofdstuk (uitgebreid) in te gaan op alle gebeurtenissen die zich in deze roerige periode in Duitsland hebben afgespeeld. Daarom heb ik telkens gekozen voor de (in mijn ogen) belangrijkste gebeurtenissen en mede op basis van deze gebeurtenissen is de selectie van (primaire) bronnen tot stand gekomen. Ik poog hierbij niet om een

⁶⁶ Sebastian Haffner, *Het verhaal van een Duitser. 1914-1933* (Jacqueline Godfried vert.), Amsterdam: Rainbow 2018, p. 177.

⁶⁷ Over de precieze afbakening van de periode van de Weimarrepubliek bestaat discussie. Zie hiervoor Detlev Peukert, *The Weimar Republic* (Richard Deveson vert.), New York: Hill and Wang 1993, p. 3-4.

definitieve of finale lezing van de historische gebeurtenissen te bieden – dit zou immers onmogelijk zijn aangezien de lezing en interpretatie van deze gebeurtenissen altijd samenvalt met de subjectiviteit van de schrijver-interpretator.

§ 2.2. In aanloop naar de Weimarrepubliek: het Tweede Keizerrijk en de Eerste Wereldoorlog

De wortels van de Weimarrepubliek liggen in het verloop – of beter gezegd de afloop en het verlies – van de Eerste Wereldoorlog. Daarom ga ik in paragraaf 2 en 3 van dit hoofdstuk in op deze catastrofe en zet ik uiteen hoe het naderende verlies van Duitsland leidde tot de vestiging van de Weimarrepubliek.

Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog was het gevolg van een complexe samenloop van omstandigheden. Voordat de oorlog uitbrak, was het al enige tijd onrustig op de Balkan. Aangezien het Ottomaanse Rijk aanzienlijk verzwakt was en zich in toenemende mate terugtrok uit dit gebied, poogden zowel het multinationale Oostenrijk-Hongaarse Rijk⁶⁸ als Rusland hun invloed in het gebied te vergroten. Daarnaast waren de nationalistische gevoelens onder verschillende volkeren in de Balkan steeds sterker geworden. Dit was vooral het geval in Servië, een zelfstandige monarchie, waar nationalistische groepen streefden naar de vereniging van alle Serven in ‘Groot Servië’. De band tussen Oostenrijk en Servië – die van oudsher vriendschappelijk was – was flink bekoeld sinds juli 1903, nadat de Oostenrijkgezinde koning Alexandar Obrenovic (1876-1903) en diens vrouw Draga Masin (1864-1903) op bloedige wijze in hun paleis in Belgrado werden vermoord.⁶⁹ De nieuwe Servische dynastie, onder leiding van Petar Karadordevic (1844-1921), haalde de banden met Frankrijk en Rusland aan en zette hiermee de verhoudingen tussen Oostenrijk-Hongarije en Servië op scherp.

Na de Oostenrijkse annexatie van de twee Ottomaanse provincies Bosnië en Herzegovina (waar een grote minderheid van ruim 40% Serviërs woonde) op 5 oktober 1908, was de antipathie van de Serven jegens de Habsburgers toegenomen. Bosnië en Herzegovina (toen nog onderdelen van het Ottomaanse Rijk) waren al in 1878 door Oostenrijk bezet, waardoor de stap naar annexatie in principe klein had geleken.⁷⁰ De Servische bevolking keek daar echter anders tegenaan, in het land braken grote demonstraties uit tegen Oostenrijk. Een oorlog tussen beide landen was niet irreëel op dat moment – Servië leek bereid het conflict te laten escaleren in de hoop haar territorium uit te kunnen breiden. De voornaamste reden dat het land toch afzag van de aanval, was dat Rusland terughoudend was in het

⁶⁸ In dit Rijk leefden maar liefst elf nationaliteiten naast elkaar. Het was in 1867 tot stand gekomen, na de nederlaag die in 1866 tegen de Pruisen was geleden. Beide delen van deze Habsburgse dubbelmonarchie waren in aanzienlijke mate zelfstandig, maar hadden voor buitenlandse zaken en defensie gemeenschappelijke ministers. Zij stonden onder centraal gezag van keizer Franz Joseph (1830-1916), een gematigde figuur die de eenheid binnen de Staat wist te waarborgen. Zie hiervoor Christopher Clark, *Slaapwandelaars. Hoe Europa in 1914 ten oorlog trok* (Willy Wielk-Berg vert.), Amsterdam: De Bezige Bij 2017, p. 99-104.

⁶⁹ Zie over deze moord Clark 2017, p. 29-31.

⁷⁰ Clark 2017, p. 64.

verlenen van steun. Het was hierdoor vrijwel zeker dat Servië de oorlog niet zou kunnen winnen en een aanval op Oostenrijk meer weg zou hebben van een, zoals de Australische historicus Christopher Clark het in zijn studie *Slaapwandelaars. Hoe Europa in 1914 ten oorlog trok* (2012) betitelt, ‘zelfmoordaanval’.⁷¹

De annexatie van Bosnië en Herzegovina had in Servië tevens de basis gelegd voor een steeds verder groeiende kloof tussen de regering en de nationalisten. In de navolgende jaren radicaliseerden de nationalisten steeds verder. Op 3 maart 1911 werd de organisatie ‘Eenheid of de dood!’ [*Ujedinjenje ili smrt!*], die in de volksmond bekend kwam te staan als de ‘Zwarte Hand’, opgericht. Deze terroristische organisatie had tot doel alle Serviërs te verenigen in ‘Groot Servië’.⁷² Aan het einde van 1911 had het aantal leden zich in rap tempo uitgebreid en tijdens de Balkanoorlogen (waarover ik later kom te spreken) liep het aantal leden op tot tussen de 100.000 en 150.000.⁷³ De organisatie schuwde geen geweld en hield er geheime trainingskampen op na die toekomstige terroristen, die bereid waren als martelaar sterven voor de ‘goede zaak’, opleidde. De eerste aanslag afkomstig van deze terreurgroep werd gepleegd op 3 juni 1910, tijdens de opening van het Bosnische parlement. Deze (mislukte) aanslag op de Bosnische gouverneur markeerde het begin van tientallen aanslagen gericht tegen de Habsburgse monarchie.⁷⁴ Binnen de Zwarte Hand speelde de officier Dragutin Dimitrijevic (1876-1917), die als bijnaam ‘Apis’ (stier) had, een belangrijke rol. Sinds de moordaanval op de Servische koning en koningin van 1903 speelde hij tevens een belangrijke rol in de Servische civiele politiek.

De onrust op de Balkan culmineerde enige jaren later in de Eerste (oktober 1912-mei 1913) en Tweede Balkanoorlog (juni-juli 1913). Deze oorlogen waren het resultaat van de aanval van Italië op Libië, dat deel uitmaakte van het Ottomaanse Rijk, op 3 oktober 1911. De Italiaans-Turkse oorlog, zoals de strijd om Libië en aangrenzende gebieden bekend kwam te staan, bracht een ernstige verstoring van de internationale verhoudingen met zich mee. Servië, Montenegro, Griekenland en Bulgarije verenigden zich in reactie op de aanval van Italië in de Eerste Balkanoorlog in de strijd tegen het Ottomaanse Rijk,⁷⁵ dat sterk verzwakt uit de strijd kwam. In de Tweede Balkanoorlog vochten de Balkanlanden om de te verdelen buit uit de Eerste Balkanoorlog. Het was vooral Servië dat van de oorlogen wist te profiteren – het grondgebied van het koninkrijk nam met ruim 80 procent toe en de bevolking werd uitgebreid met ongeveer 1,6 miljoen mensen.⁷⁶

Na afloop van de Balkanoorlogen nam de vijandigheid van de Habsburgers jegens Servië verder toe: het land werd in Oostenrijk in toenemende mate beschouwd als een expansionistische

⁷¹ Clark 2017, p. 66.

⁷² Zie hiervoor Patrick Dassen, *Sprong in het duister. Duitsland en de Eerste Wereldoorlog*, Amsterdam: Uitgeverij Van Oorschot 2014, p. 68, 69.

⁷³ Clark 2017, p. 69-70.

⁷⁴ Clark 2017, p. 72-73.

⁷⁵ Clark 2017, p. 293, 295.

⁷⁶ Clark 2017, p. 74, 136-137.

vijand waar rekening mee gehouden moest worden. Het was dan ook niet verwonderlijk dat de moord op de Oostenrijkse aartshertog Franz Ferdinand van Oostenrijk-Este (1863-1914), de troonopvolger van het Habsburgse Rijk, en diens vrouw Sophie Chotek (1868-1914) tijdens hun bezoek aan het Bosnische Sarajevo op 28 juni 1914 direct in verband werd gebracht met de Servische autoriteiten – hetgeen later ook juist bleek te zijn (via de betrokkenheid van onder anderen Apis). De moorden waren gepleegd door Servische nationalist Gavrilo Princip (1894-1918), die onderdeel uitmaakte van twee terroristische cellen die zich op dat moment in Sarajevo bevonden en waren getraind door de Zwarte Hand. Deze moorden kunnen worden beschouwd als de directe aanleiding voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog.⁷⁷

Na de moorden volgde de Julicrisis (28 juni-4 augustus 1914). De vraag die Europa wekenlang bezighield was hoe de verschillende landen zouden reageren op de moord: zou er oorlog uitbreken? De Habsburgers bleken bereid om actie te ondernemen tegen Servië. Zij gingen er vrijwel direct van uit dat de moordaanslag in Sarajevo gesteund was door de Servische overheid (op dat moment nog zonder dat daar bewijzen voor waren). Echter, aangezien het Oostenrijks-Hongaarse Rijk ernstig verzwakt was, werd met een definitieve reactie gewacht tot het land zich verzekerd had van de steun van Duitsland. Deze steun werd door Duitsland verleend op 6 juli in de vorm van een ‘blanco cheque’: Duitsland zou Oostenrijk-Hongarije onvoorwaardelijk steunen wanneer het tot een oorlog zou komen met een van zijn vijanden.⁷⁸ De basis van deze steun was de overtuiging van de Duitse regering dat Rusland niet zou optreden tegen een Oostenrijkse interventie in Servië en dat het conflict dus beperkt zou blijven tot de Balkan.

Dit bleek een miscalculatie. Van 20 tot en met 23 juli vond een staatsbezoek plaats van Frankrijk aan Rusland. Beide landen waren bondgenoten, die eveneens vriendschappelijke banden onderhielden met Servië. De Russische tsaar Nicolaas II (1868-1918) en de Franse president Raymond Poincaré (1860-1934) kwamen overeen onverzoenlijk te reageren op een eventuele Oostenrijkse interventie in Servië.⁷⁹ Feitelijk maakte deze afspraak het vrijwel onvermijdelijk dat de naderende oorlog op de Balkan beperkt zou blijven tot een lokaal conflict; de naderende strijd had nu de potentie om uit te groeien tot een catastrofale oorlog waarbij vier grootmachten betrokken zouden zijn.

De Duitse steunbetuiging van 6 juli was ondertussen in Oostenrijk de aanleiding voor het tot stand brengen van een ultimatum dat op 23 juli om 18.00 uur aan Servië werd uitgevaardigd. Dit ultimatum werd zo opgesteld dat de eisen die erin waren opgenomen vrijwel zeker onaanvaardbaar waren voor Servië.⁸⁰ Het land kreeg 48 uur om te reageren. Servië overwoog aanvankelijk om de gestelde eisen te accepteren. Het Servische standpunt veranderde echter toen Rusland aangaf het land te steunen in de ophanden zijnde oorlog. In een Russische vergadering van 24 op 25 juli werd besloten

⁷⁷ Storer 2013, p. 17.

⁷⁸ Clark 2017, p. 485.

⁷⁹ Clark 2017, p. 521-523.

⁸⁰ Kershaw 2016, p. 45. Zie voor de inhoud van dit ultimatum eveneens Clark 2017, p. 529-530.

over te gaan tot gedeeltelijke mobilisatie en steun aan Servië, waarschijnlijk eveneens om de eigen belangen in de Bosporus veilig te stellen.

Servië reageerde op 25 juli om 17:55 – vijf minuten voor het verstrijken van het ultimatum – met een handgeschreven antwoord dat ‘een subtiële cocktail van aanvaarding, voorwaardelijke aanvaardingen, ontwijkingen en afwijzingen’ inhield,⁸¹ maar feitelijk ‘een zwaar geparfumeerde afwijzing op de meeste punten [van het ultimatum]’ betekende.⁸² Het land was al eerder die dag overgegaan tot mobilisering. Op 28 juli verklaarde Oostenrijk Servië de oorlog, maar het uiteindelijke bevel tot mobilisatie werd pas gegeven op 31 juli (waarschijnlijk in de hoop een conflict alsnog te vermijden). Het was oorlog op de Balkan maar deze oorlog zou, zoals ik al aangaf, waarschijnlijk niet beperkt blijven tot de Balkan alleen.

Rusland was op 29 juli overgegaan tot de aangekondigde gedeeltelijke mobilisatie en op 30 juli zelfs tot algehele mobilisatie. Op 31 juli stelde Duitsland, dat tot dan toe had afgezien van militaire actie, Rusland een ultimatum: het land zou de mobilisatie onmiddellijk moeten stoppen, anders zou Duitsland het land de oorlog verklaren. Rusland liet het ultimatum verstrijken en op 1 augustus verklaarde Duitsland Rusland daarop de oorlog.⁸³ Frankrijk, als bondgenoot van Rusland, verklaarde Duitsland op 3 augustus de oorlog. Duitsland was inmiddels overgegaan tot een invasie van België en Luxemburg, waarop ook Groot-Brittannië – dat zich sinds begin augustus achter het Frans-Russische standpunt had geschaard – Duitsland op 4 augustus de oorlog verklaarde. De Eerste Wereldoorlog was hiermee een feit.⁸⁴

Wat was begonnen als een regionaal conflict zou uitgroeien tot de meest catastrofale oorlog die Europa tot dan toe had gekend. Het werd een oorlog waarin zowel de gebruikte middelen (zoals chemische wapens – voornamelijk gifgas, dat tijdens deze oorlog voor het eerst werd gebruikt door de Duitsers op 27 oktober 1914 bij het Franse Neuve-Chapelle en later op 22 april 1915 bij het Belgische Ieper) als de nagestreefde doelen (totale vernietiging van de vijand) steeds verder radicaliseerden. De oorlog was, zoals de Nederlandse historicus Patrick Dassen treffend beschrijft: “[...] de eerste industriële oorlog met onbegrensde doelen en middelen, tot dan toe ongekend veel slachtoffers en meedogenloze strijdmethoden”.⁸⁵ Het industriële karakter van de oorlog had twee belangrijke gevolgen. Ten eerste bracht het ‘ontmenselijking’ met zich mee. Zo werden de soldaten beschouwd als een (menselijk) wapen of ingezet als ‘menselijk schild’, dat net zo gemakkelijk weer kon worden vervangen. Ten tweede raakte de burgerbevolking in toenemende mate betrokken bij de oorlog – de burgers moesten immers werken in de fabrieken die het leger van wapens dienden te voorzien. Aangezien deze fabrieken zo belangrijk waren, werden deze – en de burgerbevolking – ook in

⁸¹ Clark 2017, p. 540. Zie voor meer details wat betreft het Servische antwoord Clark 2017, p. 540-541.

⁸² Clark 2017, p. 542.

⁸³ Clark 2017, p. 609.

⁸⁴ Dassen 2014, p. 89-91.

⁸⁵ Dassen 2014, p. 235.

toenemende mate doelwit en slachtoffer van vijandelijke aanvallen. Vanwege de toegenomen betekenis van het thuisfront – naast die van de van oudsher belangrijke betekenis van het oorlogsfront – kan worden gesproken van een ‘totale oorlog’: een oorlog waarbij ook de burgerbevolking is betrokken en die ook het gewone leven domineert.⁸⁶

§ 2.2.1. Duitsland en de Eerste Wereldoorlog

In Duitsland had in de aanloop naar de oorlog onder een aanzienlijk deel van de bevolking een extatisch gevoel van vreugde geheerst: de oorlogsdreiging tijdens de Julicrisis werkte als een drug op de door nationalisme gedreven bevolking.⁸⁷ Zo verzamelde zich op 31 juli, toen duidelijk werd dat Duitsland een ultimatum had gesteld aan Rusland, een uitgelaten mensenmenigte (tussen de 10.000 en 40.000 mensen) voor het paleis van de keizer in Berlijn. Een dag later, op 1 augustus – toen de oorlog onvermijdelijk was geworden – kwamen er wederom grote groepen enthousiaste mensen op de been in verschillende Duitse steden. Dassen beschrijft dat de oorlog voor veel mensen ‘tegemoet kwam aan een verlangen aan avontuur, dat een einde zou maken aan de onvrede over een als banaal ervaren vredige wereld’⁸⁸ en dat velen over de begindagen van augustus spraken als ‘een “roes” en het opgaan in een groter geheel’.⁸⁹ Aan het enthousiasme van deze zomer werd later gerefereerd als de ‘geest van augustus 1914’ [*Augusterlebnis*], een gevoel dat tijdens (en na) de Eerste Wereldoorlog vaak werd gebruikt om de nationale eenheid te benadrukken. De Duitse publicist en jurist Sebastian Haffner (1907-1999) herinnert zich hoe hij, als zevenjarig jongetje, werd aangestoken door het oorlogsenthousiasme en binnen korte tijd veranderde in een ‘thuisfrontsoldaat’:

[..] de lucht; de anonieme, onophoudelijk tastbare stemming om ons heen; de aantrekkings- en zuigkracht van de massale eendracht, die degene die zich daaraan overgaf (ook al was dat een jongetje van zeven jaar), bedacht met ongekende emoties, en degene die daarbuiten bleef, bijna deed stikken in een vacuüm van verlatenheid en eenzaamheid.⁹⁰

Veel mannen meldden zich in deze ‘geest’ vrijwillig aan om te dienen in het leger.⁹¹ Treinen vol enthousiastelingen – die in de veronderstelling verkeerden dat Duitsland een snelle overwinning zou boeken⁹² – vertrokken naar het front. Later groeide de ‘geest van augustus 1914’ uit tot een mythe, die veelal werd overdreven voor propagandistische doeleinden. Het enthousiasme gold namelijk zeker niet

⁸⁶ Het begrip verkreeg pas later grote bekendheid in Duitsland toen Erich Ludendorff in 1935 *Der totale Krieg* publiceerde. Later zou er gedurende de Tweede Wereldoorlog vaak naar worden verwezen, vooral door Joseph Goebbels.

⁸⁷ Kershaw 2016, p. 61-62. Zie voor een nuancering van dit standpunt Dassen 2014, p. 110-116.

⁸⁸ Dassen 2014, p. 110.

⁸⁹ Dassen 2014, p. 115.

⁹⁰ Haffner 2002, p. 21.

⁹¹ Onder hen was ook een rekrut die in Weimars latere jaren een belangrijke rol zou gaan spelen: Adolf Hitler. Zie hiervoor bijvoorbeeld Ewoud Kieft, *Het verboden boek. Mein Kampf en de aantrekkingskracht van het nazisme*, Amsterdam: Atlas Contact 2017, p. 47-48. Zie eveneens Bendersky 2014, p. 24.

⁹² Evans 2004, p. 51.

voor de gehele bevolking, zo werden er op 28 juli grote anti-oorlogsdemonstraties gehouden, waar over heel Duitsland meer dan 750.000 mensen aan deelnamen (vooral arbeiders).⁹³

De Duitse militaire leiding had al in 1905 het ‘Schlieffenplan’⁹⁴ gelanceerd: indien het tot oorlog zou komen, zou Frankrijk overrompeld moeten worden door de Duitse invasie via België en Luxemburg en hierdoor snel op de knieën gedwongen moeten worden, terwijl in het oosten moest worden gestreefd naar consolidatie.⁹⁵ Als het plan succesvol zou worden uitgevoerd, zou Frankrijk binnen 6 weken verslagen moeten zijn. Hiermee zou een gevreesde ‘tweefrontenoorlog’ kunnen worden voorkomen.⁹⁶ Nu, met de uitbraak van de Eerste Wereldoorlog, was de tijd aangebroken om de strategie in de praktijk te brengen. Het plan liep echter op niets uit, de verwachte snelle overwinning aan het westfront werd geen werkelijkheid. Sterker nog, aan deze kant van het front mondde de oorlog uit in een volledige impasse: vanuit loopgraven werd een regelrechte uitputtingsslag uitgevochten, waarbij aan beide kanten slechts zeer kleine terreinwinsten werden geboekt.⁹⁷

Aan het oostfront had het Duitse leger meer succes.⁹⁸ Dankzij de communistische revolutie (de ‘Oktoberrevolutie’ van 1917 die een reeks revoluties omvatte tussen 8 maart en 7 november 1917) en de chaos die hierop in Rusland was ontstaan,⁹⁹ bestond er bij de leider van het nieuwe regime, Vladimir Lenin (1870-1924), behoefte aan een vredesakkoord. Op 3 maart 1918 werd dan ook de vrede van Brest-Litovsk getekend, waardoor Duitsland grote delen van Rusland in handen kreeg.¹⁰⁰ Terwijl de oorlog aan het westfront onverminderd voortduurde, was die aan het oostfront hiermee ten einde.

In het Verdrag van Brest-Litovsk werden stringente vredesvoorwaarden opgelegd aan Rusland, die een direct uitvloeisel waren van de nationalistische expansiedrang van de Duitse legerleiding van dat moment. Na het sluiten van dit Verdrag kwam er geen einde aan die drang: de veroveringstocht van een *Ostimperium* ging gewoon verder. Een deel van de Duitse bevolking was het niet eens met de eisen die werden gesteld in het Verdrag, omdat deze de angst in de hand werkten dat het fundament werd geschapen voor een nieuw conflict. Tussen 28 januari en 2 februari 1918 braken

⁹³ Dassen 2014, p. 113.

⁹⁴ Naar de naam van de bedenker van het plan, Alfred von Schlieffen (1833-1913). Zie hiervoor bijvoorbeeld Storer 2013, p. 18; Kershaw 2016, p. 51.

⁹⁵ Clark 2017, p. 631.

⁹⁶ Kershaw 2016, p. 59; Storer 2013, p. 18; Dassen 2014, p. 76.

⁹⁷ Kieft 2017, p. 25. Zie voor de situatie aan het westfront de roman *Am Westen nichts neues* (1929) van de Duitse oorlogsveteraan uit de Eerste Wereldoorlog Erich Maria Remarque. Het boek was op 10 mei 1933 onderdeel van een grootschalige boekverbranding, georganiseerd door nazi-studenten, vanwege de kritische toon die wordt aangeslagen over de door de nazi's verheerlijkte Eerste Wereldoorlog. Zie hiervoor Evans 2004, p. 427, 429.

⁹⁸ Evans 2004, p. 54.

⁹⁹ Zie hiervoor Evans 2004, p. 54-58.

¹⁰⁰ Evans 2004, p. 58.

er in Duitsland massastakingen uit, waaraan ongeveer één miljoen arbeiders deelnamen. Zij staakten onder andere voor een vrede zonder annexaties.¹⁰¹

Deze stakingen werden gesteund door de *Unabhängige Sozialdemokratische Partei Deutschlands* (USPD).¹⁰² De *Mehrheitssozialistische Partei Deutschlands* (MSPD) steunde de staking niet, maar besloot een drietal leden af te vaardigen naar het stakingscomité met het doel de staking zo snel mogelijk te beëindigen.¹⁰³ De MSPD en USPD waren ontstaan uit de eerdere *Sozialistische Partei Deutschlands* (SPD), de naam die de MSPD vanaf 1922 weer aannam. Aan de basis van de onenigheid tussen beide groepen sociaaldemocraten ligt een beslissing van 4 augustus 1914, waarbij de (toen nog verenigde) SPD de oorlogskredieten voor de Eerste Wereldoorlog goedkeurde.¹⁰⁴ Het aantal SPD'ers dat zich tegen de kredieten keerde, nam steeds verder toe naarmate de oorlog langer voortduurde. Uiteindelijk leidde de onenigheid in april 1917 tot een fatale breuk.¹⁰⁵ De USPD eiste vanaf 1917 een onmiddellijk staakt-het-vuren, terwijl de MSPD een voorstander was van het sluiten van een wapenstilstand – ook als dit zou betekenen dat de oorlog voorlopig zou voortduren.¹⁰⁶ Dit droeg later bij aan het geloof in een radicale versie van de dolkstootlegende (waarover ik in paragraaf 2.3.1 kom te spreken).

Het afvaardigen van MSPD-leden naar het stakingscomité werd door haar politieke tegenstanders opgevat als een teken van verraad: de MSPD werd in toenemende mate beschouwd als een tegenstander van de oorlog en hiermee als vijand van de natie.¹⁰⁷ Dit was al eerder in de hand gewerkt, aangezien de socialisten en links-liberalen bij de aanneming van de vredesresolutie van 19 juli 1917, waarbij parlementaire hervormingen werden doorgevoerd, hadden gedreigd met intrekking van het oorlogskrediet. De beschuldigingen werkten door tot in de jaren 1922-1924, toen ingezonden brieven van Emil Gansser (1874-1941) leidden tot smaadprocedures tegen kranten die deze brieven hadden gepubliceerd. In de brieven werd Friedrich Ebert (1871-1925) – de latere Rijkspresident van

¹⁰¹ Dit blijkt onder andere uit een regeringsverklaring wat betreft de stakingen in de avondeditie van 29 januari 1918 van de *Norddeutsche Allgemeine Zeitung* en een bericht in de sociaaldemocratische krant *Vorwärts* van dezelfde dag waarin de doelen van de staking uiteen worden gezet. Het eerste en voornaamste doel van de stakingen is volgens dit bericht een vrede zonder annexaties. Zie Vascik & Sadler 2016, p. 52-53 voor de Engelse vertaling van deze krantenartikelen.

¹⁰² De gepensioneerde generaal Hermann von Kuhl verklaarde later dat de acties van de USPD bijdroegen aan de ondermijning van de discipline van het leger: “It has also been shown that the Independent Social Democrats had been carrying on political agitation in the Army that endangered the discipline”. Zie ‘Could we have kept on fighting in the autumn?’ in Vascik & Sadler 2016, p. 71-72.

¹⁰³ ‘Ebert’s testimony’, in Vascik & Sadler 2016, p. 137-138. Friedrich Ebert beschrijft: “[t]he delegates then asked if we would send a delegation if the workers requested it. After a long debate, we agreed to that we would. The deciding factor was the interests of the nation would be harmed if the strike continued”.

¹⁰⁴ Dassen 2014, p. 196.

¹⁰⁵ Dassen 2014, p. 198.

¹⁰⁶ Zie bijvoorbeeld Schumann 2012, p. xxxii.

¹⁰⁷ Zie bijvoorbeeld de verklaring van de Minister van binnenlandse zaken, Max Wallraf (1859-1941) (*Verhandlungen des Deutschen Reichstags*, 134, 26 februari 1918). Zie Vascik & Sadler 2016, p. 60-61 voor de Engelse vertaling van deze verklaring.

de Weimarrepubliek die tot de MSPD behoorde – beschuldigd van deelname aan de stakingen van januari 1918 en betiteld als verrader van het vaderland. De Engelse krant *The Times* publiceerde naar aanleiding van de smaadprocedure tegen Erwin Rothardt,¹⁰⁸ een redacteur van een kleine antisemitische krant die in de omgeving van Magdeburg verscheen, op 11 december 1924 een artikel waarin de oorzaken van de smaadprocedure uiteen werden gezet:

He [Erwin Rothardt, RB] had published in his newsletter an open letter from a Bavarian fascist named Emil Gansser in which President Ebert was accused of treason in that he had taken part in the conduct of the great German munitions workers' strike at the end of January, 1919.¹⁰⁹

Rothardt werd veroordeeld tot twee maanden gevangenisstraf en moest een schadevergoeding betalen aan Ebert. Dit was echter geenszins een overwinning voor Ebert, aangezien de rechter oordeelde dat hij wel degelijk schuldig was aan deelname aan de stakingen – wat zijn intenties destijds ook waren geweest. Met andere woorden, de uitlatingen waren smadelijk, maar niet *onwaar*, zo oordeelde de rechter.

§ 2.3. *Het Tweede Keizerrijk komt ten val: de Duitse revolutie van 1918/1919*

Het Tweede Keizerrijk was op 18 januari 1871 uitgeroepen in de Spiegelzaal van Versailles.¹¹⁰

Bijzonder aan deze datum was dat Frederik I (1657-1713) zich precies 170 jaar eerder – op 18 januari 1701 – had uitgeroepen tot de eerste koning van Pruisen. Nu, bij de vestiging van het Tweede Keizerrijk, werden de verschillende Duitse vorstendommen verenigd onder een gemeenschappelijke vlag. Otto von Bismarck (1815-1898) was belangrijk geweest bij deze vereniging en las de vestigingsrede van het *Reich* voor. Hij werd de eerste kanselier. Wilhelm I (1797-1888) van het vorstengeslacht Hohenzollern werd uitgeroepen tot keizer. De grootste van de 27 deelstaten, Pruisen, bezat in de praktijk de meeste macht en domineerde de binnenlandse en buitenlandse politiek van het Keizerrijk.

Na het overlijden van keizer Wilhelm I op 9 maart 1888, volgde zijn zoon Fredrik III hem op. Echter, hij leed ten tijde van zijn benoeming al aan keelkanker en overleed op 15 juni 1888 – na slechts 99 dagen op de troon te hebben gezeten. Zijn zoon, keizer Wilhelm II, was zijn opvolger. Wilhelm II was een monarchist *pur sang* en wenste de macht van de monarchie te herstellen. Waar onder zijn grootvader Bismarck alle politieke beslissingen had kunnen nemen, wilde zijn kleinzoon zelf betrokken zijn bij de politiek – hetgeen in 1890 leidde tot het ontslag van Bismarck.

¹⁰⁸ Zie over deze procedure eveneens Anthony McElligott, *Rethinking the Weimar Republic: Authority and Authoritarianism, 1916-1936*, Londen/New York: Bloomsbury Academic 2014, p. 115-117.

¹⁰⁹ *The Times*, 11 december 1924. Gedeeltes met dezelfde strekking van hetgeen vanaf paragraaf 2.3 wordt betoogd zijn eerder verschenen in Afshin Ellian & Raisa Blommesteijn, '100 jaar Weimar. Reflectie op democratie', *NJB* afl. 40, 2019, p. 3018-3024.

¹¹⁰ Zie Storer 2013, p. 9-16 over de totstandkomingsgeschiedenis van het Duitse Keizerrijk. Zie eveneens Evans 2004, p. 22-60 en Hett 2018, p. 50-51.

Hoewel Keizer Wilhelm II (1854-1941) en George von Hertling (1843-1919) – die op dat moment Rijkskanselier was – op papier de macht in Duitsland bezaten,¹¹¹ was Duitsland tegen het einde van de Eerste Wereldoorlog steeds meer gaan lijken op een militaire dictatuur.¹¹² Dit was gedeeltelijk het gevolg van de Oorlog-machtigingswet van 1914. Deze wet was aangenomen na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog en bepaalde dat de uitvoerende macht voortaan bevoegd was om zonder toestemming van de Rijksdag wetten uit te vaardigen. Tevens was sinds 31 juli 1914 de staat van beleg afgekondigd, waardoor de macht in aanzienlijke mate verschoof van de burgerregering naar de legerleiding.¹¹³ Het zwakke karakter van Keizer Wilhelm II droeg eveneens bij aan de verschuiving van de macht. In artikel 63 van de Grondwet van 1871 was de volgende bepaling neergelegd: “[d]ie gesammte Landmacht des Reichs wird ein einheitliches Heer bilden, welches in Krieg und Frieden unter dem Befehle des Kaisers steht”. Hiermee was keizer Wilhelm II op papier de *Oberster Kriegsherr*: de opperbevelhebber van het leger. Echter, in de praktijk functioneerde hij meer als ‘schaduwkeizer’ en ‘schaduwbevelhebber’. Dit was voornamelijk te wijten aan een interview van hem dat werd afgedrukt in de Engelse krant *Daily Telegraph* op 28 oktober 1908. Dit interview gaf blijk van zijn emotionele uitspattingen en werd hem door het Duitse volk niet in dank afgenomen. In de periode die volgde, werd hij steeds minder bij belangrijke besluiten betrokken – hem bij deze besluiten betrekken werd zelfs in toenemende mate onmogelijk vanwege zijn voortdurende depressies en angsten.¹¹⁴

Ook rijkskanselier Theobald von Bethmann Hollweg (kanselier ten tijde van het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, die deze functie tot 1917 vervulde) kon steeds minder macht uitoefenen. Dit was een gevolg van de *Burgfrieden* van 1914. De *Burgfrieden* betekende dat de binnenlandse politieke partijen hun onenigheden zouden opschorten tot na afloop van de oorlog en voortaan één verenigd front achter de regering zouden vormen. De speelruimte voor Bethmann Hollweg en zijn regering werd hierdoor zeer klein.¹¹⁵ Hij werd gewantrouwd door partijen aan de linker- en rechterkant van het spectrum. Terwijl links vond dat hij te toegeeflijk was aan de steeds verder toenemende oorlogseisen van rechts, vond rechts dat hij te weinig geld uittrok en hiermee te weinig deed voor de winst van de oorlog. Deze spagaat zou hem eind 1917 zijn positie kosten.

Op 29 augustus 1916 hadden veldmaarschalken Hindenburg¹¹⁶ en Erich Ludendorff (1846-1937)¹¹⁷ de macht in het leger overgenomen van Erich von Falkenhayn (1861-1922) en sindsdien vormden zij de derde *Oberste Heeresleitung* (OHL). Hindenburg genoot sinds zijn overwinning op de Russen eind augustus 1914 in het Oost-Pruisische Tannenberg veel aanzien. Zijn aanzien was nog

¹¹¹ Stephen Lee, *The Weimar Republic. Questions and analysis in history*, Routledge: Oxon 2010, p. 1.

¹¹² Kershaw 2016, p. 77.

¹¹³ Dassen 2014, p. 120.

¹¹⁴ Dassen 2014, p. 140, 141. Zie eveneens Clark 2014, p. 244.

¹¹⁵ Dassen 2014, p. 125, 144.

¹¹⁶ Zie over Paul von Hindenburg bijvoorbeeld Hett 2018, p. 113-118 en Dassen 2014, p. 153-154.

¹¹⁷ Zie over Erich Ludendorff bijvoorbeeld Dassen 2014, p. 154-156.

verder toegenomen na de bevrijding van Oost-Pruisen bij de Masurische Meren.¹¹⁸ Hij werd door veel Duitsers gezien als een symbool van nationale eenheid. Ludendorffs aanzien was ontstaan na de beslissende rol die hij speelde in een slag bij Luik, als essentieel onderdeel van de uitvoering van het Schlieffenplan begin augustus 1914.¹¹⁹ Hindenburg en Ludendorff wisten handig gebruik te maken van de zwaktes van de burgerregering onder Bethmann Hollweg enerzijds en die van Keizer Wilhelm II anderzijds. Na de benoeming tot derde OHL trokken zij steeds meer macht naar zich toe. Duitsland begon steeds meer te lijken op een militaire dictatuur.¹²⁰ Echter, ‘dictatuur’ moet hier niet letterlijk worden opgevat. De militaire ‘dictatuur’ van Hindenburg en Ludendorff was in de praktijk nog steeds (ten dele) afhankelijk van andere personen en instellingen, zoals de Rijksdag en de Rijkskanselier. Hierdoor kan niet worden gesproken van een dictatuur in strikte zin van het woord – en kan al zeker geen vergelijking worden gemaakt met het totalitaire karakter van het Derde Rijk – maar was er wel degelijk sprake van een uitholling van de keizerlijke en parlementaire macht.

Hindenburg en Ludendorff hadden sinds hun benoeming tot derde OHL in toenemende mate aangestuurd op een totale oorlog, waarop een totale overwinning en inname van buitenlandse gebieden [*Siegfrieden*] moest volgen – zij waren daarom niet bereid tot onderhandelingen met de vijand of een voortijdige wapenstilstand. Tegen het najaar van 1918 werd duidelijk dat het gestarte voorjaarsoffensief in Frankrijk (onder andere bestaande uit ‘operatie Michael’) jammerlijk was mislukt. De gehoopte doorbraak in het Westen werd gestuit door een geallieerde overmacht: het werd langzaam – ook voor de OHL – duidelijk dat de oorlog aan het westfront niet langer gewonnen kon worden.¹²¹ Feitelijk waren de kansen al eerder, na het besluit tot de ‘onbeperkte duikbotenoorlog’ van 9 januari 1917, gekeerd. Ten gevolge van deze strategie waren ook Amerikaanse schepen getorpedeerd door Duitse onderzeeërs en waren de Verenigde Staten bij de oorlog betrokken geraakt: zij hadden Duitsland op 6 april 1917 de oorlog verklaard. Door de Amerikaanse deelname werd het geallieerde wapenpotentieel sterk uitgebreid, waardoor een fatale afloop van de oorlog feitelijk toen al niet meer kon worden afgewend door de Duitsers. Zoals de gepensioneerde generaal Hermann von Kuhl (1856-1958) het treffend omschrijft: “The arrival and utilization of the American troops was of the greatest importance for the course of the fighting [...]”.¹²² Op 8 augustus 1918 viel de definitieve beslissing van de oorlog in het voordeel van de geallieerden toen een tweede Duits tegenoffensief bij Amiens mislukte. Deze dag wordt ook wel de ‘zwarte dag’ genoemd voor het Duitse leger.¹²³ Op 26

¹¹⁸ Dassen 2014, p. 152.

¹¹⁹ Dassen 2014, p. 156.

¹²⁰ Storer 2013, p. 19; Evans 2004, p. 55; Hett 2018, p. 39. Zie ook Dassen 2014, p. 157. Als voorbeeld voor het failliet van de burgerlijke politiek in Duitsland noemt Patrick Dassen het feit dat de opvolgers van Bethmann Hollweg niet meer door de keizer werden benoemd, maar door Ludendorff naar voren werden geschoven.

¹²¹ Storer 2013, p. 31; Evans 2004, p. 58. Zie hiervoor ook Kieft 2017, p. 28-29.

¹²² Zie ‘Kuhl on the arrival of the Americans’, in Vascik & Sadler 2016, p. 68-70.

¹²³ Dassen 2014, p. 201.

augustus zetten de geallieerden het slotoffensief in: het was een kwestie van tijd totdat de oorlog beëindigd zou zijn.

Hindenburg en Ludendorff wilden kosten wat het kost gezichtsverlies voorkomen en besloten daarom dat er een burgerregering benoemd moest worden. Enerzijds gingen zij ervan uit dat de kans dat er een gunstige vrede met de geallieerden gesloten zou worden groter zou zijn indien een burgerregering zou onderhandelen over de vredesvoorwaarden. Dit inzicht ontleenden zij aan een toespraak van 8 januari 1918 door de Amerikaanse president Thomas Woodrow Wilson (1856-1924) waar onder andere het ‘Veertienpuntenplan’¹²⁴ deel van uitmaakte.¹²⁵ Anderzijds hoopten zij met het benoemen van deze burgerregering hun bijdrage aan het verlies van de oorlog teniet te kunnen doen en de schuld hiervan in de schoenen van de nieuwe regering te kunnen schuiven.¹²⁶ Zo gezegd, zo gedaan: op 30 september 1918 trad Hertling af als Rijkskanselier. Hij werd op 3 oktober opgevolgd door prins Max von Baden (1867-1929), die als gematigde monarch aan het hoofd stond van de nieuwe (burger)regering.¹²⁷ Baden startte onmiddellijk de vredesonderhandelingen met de Verenigde Staten,¹²⁸ die konden rekenen op steeds meer steun onder de door oorlog uitgeputte en vermoeide Duitse bevolking.¹²⁹

In het leger en de marine was de weerstand tegen de oorlog ondertussen toegenomen. Zo weigerden matrozen in Willemshaven op 28 oktober uit te varen op een, zoals zij het zagen, nutteloze ‘zelfmoordactie’. Er werd door de legerleiding hard opgetreden tegen deze matrozen, die in groten getale gevangen werden genomen. Op 30 oktober eiste vervolgens in Kiel een tweede groep matrozen de vrijlating van hun collega’s, waarbij wederom hard werd opgetreden tegen de protesterende menigte. Een reeks gevechten volgde, waarna de matrozen Kiel op 4 november in handen kregen. Deze muiterijen en opstand van de matrozen vormden het begin van de Duitse revolutie.¹³⁰ De opstanden verspreidden zich over de rest van Duitsland: steeds meer soldaten en burgers kwamen in opstand tegen de voorzetting van de oorlog. Zij verenigden zich in ‘raden’, die de macht over konden nemen zonder op veel weerstand te stuiten. Richard Müller (1880-1943), lid van de USPD, beschrijft het verloop van de gebeurtenissen als volgt:

The insane plan of those formerly in power who wished to sacrifice the whole of our battle fleet and tens of thousands of our finest fellow citizens in a final desperate struggle with England [...] was

¹²⁴ Zie voor het Veertienpuntenplan van Woodrow Wilson Peukert 1993, p. 45; Kershaw 2016, p. 144.

¹²⁵ Evans 2004, p. 61; Hett 2018, p. 39; Thomas Balderston, *Economics and Politics in the Weimar Republic*, Cambridge: Cambridge University Press 2002, p. 1-2.

¹²⁶ Peukert 1993, p. 26; Lee 2010, p. 1; Kieft 2017, p. 28-29; Dassen 2014, p. 201-202.

¹²⁷ Zie hiervoor ‘Rad der Volksbeauftragten, Aufruf “An das deutsche Volk”’, 12. November 1918’.

¹²⁸ Storer 2013, p. 31.

¹²⁹ Peukert 1993, p. 27; Kieft 2017, p. 29; Thomas Weber, *Hitlers metamorfose. Hoe een gewone soldaat de architect van nazi-Duitsland werd* (Roelof Posthuma vert.), Amsterdam: Nieuw Amsterdam Uitgevers 2016, p. 45.

¹³⁰ Dassen 2014, p. 203-204.

discovered in time and thwarted. This led to the outbreak of the revolution sooner than we in Berlin expected.¹³¹

Ondertussen waren de vredesonderhandelingen in volle gang. Op 11 november 1918 werd de wapenstilstand in Compiègne (Frankrijk) ondertekend en trokken de Duitse troepen zich terug.¹³² De Eerste Wereldoorlog was ten einde gekomen. Tijdens de vredesonderhandelingen hadden Hindenburg en Ludendorff Wilhelm II geadviseerd om af te treden. Hij weigerde dit, hoewel zijn macht met een Grondwetswijziging van 28 oktober al flink was ingeperkt.¹³³ Bij deze Grondwetswijziging was ook het Pruisische ‘driestandenkiesrecht’ [*Drieklassenwahlrecht*] afgeschaft. Dit systeem verschaftte iedere man boven de 25 dan wel het kiesrecht, maar kende aan iedere stem een ander gewicht toe. De stem van iemand uit een hogere klasse kon wel tot zestien keer meer waard zijn dan die van iemand uit een lagere klasse.

Baden besloot het aftreden van de Keizer niet langer af te wachten en kondigde zijn aftreden op 9 november 1918 zelf aan. Op dezelfde dag riep Philipp Scheidemann (1865-1939) in Berlijn de *Duitse Republiek* uit.¹³⁴ Tegelijkertijd riep iets verderop in de stad Karl Liebknecht (1871-1919) de *socialistische Republiek* uit. Beide waren het gevolg van de revolutionaire stroom (die ik net beschreef) die al eerder was ontketend in Duitsland – zo was op 7 november de Münchense monarchie ingestort en werd op 8 november de ‘Vrijstaat Beieren’ uitgeroepen – en op 9 november ook Berlijn had bereikt. Baden droeg de macht officieel over aan de sociaaldemocraat Ebert.¹³⁵ Wilhelm II beseftte eindelijk dat zijn aftreden onvermijdelijk was geworden: “[..] die Sozialdemokraten, auch die sozialdemokratischen Staatssekretäre, verlangte meine Abdankung. Desselben Ansicht seien auch die übrigen Mitgleider der Regierung geworden, die bisher noch dagegen gewesen seien”.¹³⁶ Hij vluchtte op 10 november naar Nederland: het Duitse Keizerrijk was ten val gebracht.

Op 10 november werd een Raad van Volkscommissarissen [*Rat der Volksbeauftragten*] gevestigd. In deze Raad zetelden aanvankelijk zowel leden van de MSPD als van de USPD. De Raad van Volkscommissarissen droeg – precies zoals Hindenburg en Ludendorff het gepland hadden – als Rijksregering het mandaat voor het sluiten van de wapenstilstand op 11 november.¹³⁷ Op 12 november werd de rede ‘*An das deutschen Volk*’ uitgesproken, de feitelijke vestigingsakte van de nieuwe

¹³¹ Tekst afgedrukt in Viscar & Sadler 2016, p. 79.

¹³² Storer 2013, p. 20.

¹³³ Zie hiervoor ‘Rad der Volksbeauftragten, Aufruf “An das deutsche Volk”, 12. November 1918’. De Rijkskanselier was voortaan geen verantwoording meer schuldig aan de Keizer, maar enkel aan de volksvertegenwoordigers. Hiermee werden verdere stappen naar democratisering gezet.

¹³⁴ Kieft 2017, p. 31. Zie hierover verder Greenberg 2014, p. 12.

¹³⁵ Storer 1998, p. 34. Zie voor een beschrijving van deze gebeurtenissen eveneens Hett 2018, p. 36-38.

¹³⁶ ‘Kaiser Wilhelm II über seine Abdankung’, terugblik uit 1922.

¹³⁷ Dassen 2014, p. 206.

Republiek. In de laatste keizerlijke verordening van 14 november werd de Raad officieel erkend als nieuwe wetgever: Duitsland zou zich kunnen ontwikkelen tot een democratische staatsorde.¹³⁸

Het erkennen van het uitroepen van de Republiek door Scheidemann door Baden was feitelijk een gevolg van de angst dat revolutionair-bolsjewistische groepen – onder andere bestaande uit de ‘Spartakisten’, een splinterbeweging binnen de USPD – de overhand zouden krijgen.¹³⁹ Baden vreesde dat de socialistische revolutie, ingezet door Liebknecht, zich zou uitbreiden naar de rest van Duitsland en dat er een communistisch regime zou worden gevestigd indien niet akkoord zou worden gegaan met de eisen van de gematigdere Scheidemann en Ebert. Ebert zelf wilde eveneens de extreemlinkse koers temperen en sloot op 10 november 1918 een overeenkomst met generaal Wilhelm Groener (1867-1939), die als opvolger van Hindenburg en Ludendorff aan het hoofd stond van de vierde OHL. Groener verleende de onvoorwaardelijke steun van het leger aan de nieuwe Republiek in ruil voor de belofte van Ebert dat hij hard zou optreden tegen een communistische revolutie. Deze belofte en de hieruit voortvloeiende afspraken werden bekend als het ‘Groener-Ebert-pact’.¹⁴⁰ Het leger ondersteunde de Republiek in de daaropvolgende maanden op grond van dit pact bij het neerslaan van extreem-linkse opstanden.

De angst voor de aantrekkingskracht van links-revolutionaire groeperingen speelde ook een belangrijke rol bij het sluiten van het ‘Stinnes-Legien-pact’, dat werd gesloten tussen de vakbondsleider Carl Legien (1861-1920) en een vertegenwoordiger van werkgevers, Hugo Stinnes (1870-1924). De industriëlen die Stinnes vertegenwoordigde waren bang dat het land zou worden overgenomen door het communisme en sloten daarom gehaast een overeenkomst met gematigd-linkse partijen. De onderhandelingen resulteerden in de *Zentral-Arbeits-Gemeinschaft* (ZAG) en veel punten die werden opgenomen in de overeenkomst werden later officieel verdisconteerd in wettelijke bepalingen. Voorbeelden hiervan zijn de achturige werkdag en meer inspraak van werknemers op de werkvloer.¹⁴¹

De gebeurtenissen van november 1918 – die leidden tot de vestiging van de democratische Weimarrepubliek – kwamen later bekend te staan als de ‘novemberrevolutie’.¹⁴² Deze novemberrevolutie markeert de eerste fase van de Duitse revolutie van 1918/1919, waaronder de volgende gebeurtenissen worden gerekend: de opstand in Kiel van eind oktober 1918 die zich uitbreidde naar de rest van Duitsland en resulteerde in de revolutionaire gebeurtenissen in Berlijn, de

¹³⁸ Zie hiervoor ‘Rad der Volksbeauftragten, Aufruf “An das deutsche Volk”’, 12 november 1918.

¹³⁹ Storer 2013, p. 27.

¹⁴⁰ Zie hiervoor bijvoorbeeld Storer 2013, p. 37; Evans 2004, p. 97.

¹⁴¹ Balderston 2002, p. 5-6.

¹⁴² Peukert 1993, p. xxii. Zie ook Peukert 1993, p. 4 en Evans 2004, p. 75. Zie verder Weber 2016, p. 28: in München waren er al binnen een paar uur na de omverwerping van de oude orde stemmen te horen zijn die het nieuwe regime afwijzen omdat het door Joden zou zijn geleid, een bevestiging van de later (succesvol) door de NSDAP gepropageerde versie van de dolkstootlegende die voorstond dat het revolutie door Joden was geleid.

stichting van de nieuwe Republiek op 9 november 1918 en de hierop volgende democratische hervormingen.

Tot eind december 1918 zette de Raad van Volkscommissarissen het werk voort, totdat de leden van de USPD de Raad verlieten. Zij vonden dat de veranderingen niet vergaand genoeg waren en vonden dat de sociaaldemocraten ‘de revolutie hadden verraden’. Deze mening werd – op basis van de verkiezingsresultaten van 1919 – ongeveer door 5 tot 10% van de Duitse bevolking gedeeld en had vooral betrekking op de samenwerking van de leden van de MSPD, Ebert voorop, met ‘oude machten’ uit het Keizerrijk (het leger, de industriëlen en justitie). Deze opvatting legde de basis voor de communistische versie van de dolkstootlegende.

Na het vertrek van de leden van de USPD uit de Raad begint de tweede fase van de revolutie, waaronder de Spartakus-opstand in januari 1919, de stakingen in Berlijn in maart 1919 en de vestiging van de Radenrepubliek op 7 april 1919 worden gerekend. Waar de revolutie tot dan toe een redelijk geweldloos en gematigd verloop had gekend, begonnen geweld en bloedvergieten vanaf januari 1919 de overhand te krijgen.

§ 2.3.1. Dreiging in de Weimarrepubliek in haar begindagen

De Republiek werd in haar begindagen voornamelijk bedreigd door revolutionaire krachten.¹⁴³ Zij vonden, net als de leden van de USPD in de Raad van Volkscommissarissen, dat de ingezette revolutie niet ver genoeg ging en eisten verdergaande hervormingen. Dit geldt bijvoorbeeld voor de Spartakisten, een splintergroepering binnen de USPD, die zich vanaf 1 januari 1919 hadden verenigd in de *Kommunistische Partei Deutschlands* (KPD).¹⁴⁴ Zo stelt Rosa Luxemburg (1871-1919) in de vestigingsrede van de KPD dat “[die] erste Phase vom 9. November bis zu den letzten Tag ist charakterisiert durch Illusionen nach alle Seiten hin”. Onder leiding van Luxemburg en Liebknecht riepen de Spartakisten op 4 januari 1919 in Berlijn een revolutionaire regering uit. Deze ‘revolutie’ kwam later bekend te staan als de ‘Spartakusopstand’. De vestiging van deze regering was echter van korte duur, op 15 januari 1919 werd deze weer opgeheven. Echter, voor het neerslaan van deze kortstondige revolutie was het gewone leger niet sterk genoeg gebleken. De regering moest herhaaldelijk een beroep doen op paramilitaire organisaties, de *Freikorpsen*, die zich opwierpen als verdediger van het vaderland. In deze periode begon dan ook de traditie van paramilitaire organisaties, die in de latere geschiedenis van de Weimarrepubliek een belangrijke rol zou spelen.¹⁴⁵

Hoewel deze paramilitaire organisaties te hulp schoten om het vaderland te verdedigen, wijst de Nederlandse historicus Frits Boterman (geb. 1948) erop dat de democratische partijen hiermee al vroeg in de geschiedenis van de jonge Republiek het geweldsmonopolie van de staat uit handen gaven,

¹⁴³ Weber 2016, p. 60.

¹⁴⁴ De linkervleugel van de USPD zou zich in december 1920 ook bij de KPD voegen, hierdoor nam de omvang van de partij enorm toe. In 1920 wist zij 20% van de zetels in de Rijksdag te behalen.

¹⁴⁵ Zie hiervoor Storer 2013, p. 38-40; Evans 2004, p. 9; Hett 2018, p. 180.

waardoor de legitimiteit van de Republiek onder de bevolking werd aangetast.¹⁴⁶ Bij het neerslaan van de revolutie werd veel geweld gebruikt en de leiders werden op gruwelijke wijze vermoord. Daarnaast kwamen nog ongeveer 165 mensen om. Het neerslaan van deze opstand van arbeiders leidde er tevens toe dat de afstand die was ontstaan tussen de (M)SPD en de radicalere linkse krachten werd vergroot. Vooral omdat het neerslaan van de ‘januari-opstand’ of ‘Spartacus-opstand’ was geleid door de MSPD’er Gustav Noske (1868-1946).

Terwijl de onrust in veel Duitse steden voortduurde, vonden verkiezingen voor de formatie van een constitutionele conventie plaats onder een gespannen sfeer van dreigend geweld.¹⁴⁷ In deze verkiezingen behaalden de democratische partijen die de novemberrevolutie hadden gesteund (de latere Weimarcoalitie) – de MSPD,¹⁴⁸ de links-liberale *Deutsche Demokratische Partei* (DDP)¹⁴⁹ en de katholieke *Deutsche Zentrumspartei* (Zentrum)¹⁵⁰ – de overgrote meerderheid van de stemmen (76,1%).¹⁵¹ Na deze verkiezingen was de strijd tussen de socialistische partijen definitief beslecht. De USPD kreeg maar 7,9% van de stemmen tegenover de 37,9% van de MSPD. In 1922 hief de USPD zich op, waarna de MSPD weer verder ging onder de oude naam (SPD).

De constitutionele conventie werd gehouden op 6 februari 1919. Aangezien Berlijn niet geschikt was vanwege de voortdurende onrust, werd voor Weimar gekozen. Deze stad werd van oudsher met de Verlichting geassocieerd vanwege de liberale rechtbank van Karl August (1757-1828) in de 18^e eeuw. Het was tevens de stad waar de toneelschrijver, dichter en filosoof Friedrich von Schiller (1759-1805) en dichter Johann Wolfgang von Goethe (1749-1832) waren gestorven.¹⁵² Hoewel de keuze voor de stad Weimar ten eerste strategisch was, had deze aldus ten tweede grote symbolische betekenis: de Weimarrepubliek moest een democratische, ‘verlichte’ Republiek worden.

Na de vorming van de constitutionele conventie verviel de functie van de Raad van volksvertegenwoordigers. Ebert werd benoemd tot voorlopige Rijkspresident, Hugo Preuß (1860-1925) kreeg de opdracht een nieuwe constitutie op te stellen (waarover ik in hoofdstuk 2 kom te spreken) en er werden nieuwe verkiezingen uitgeschreven.¹⁵³ Na deze verkiezingen, die werden gehouden op 11 februari 1919, werd Scheidemann benoemd tot Rijkskanselier van een coalitie van de

¹⁴⁶ Frits Boterman, ‘De schaduw van de Eerste Wereldoorlog als katalysator voor naoorlogs geweld. Politiek geweld en de oorlogsmythe in de Republiek van Weimar’, in: Jacco Pekelder & Frits Boterman (red.), *Politiek geweld in Duitsland. Denkbeelden en debatten*, Alphen aan den Rijn: Haasbeek 2005, p. 107-108.

¹⁴⁷ Schumann 2012, p. 4, 8.

¹⁴⁸ Zie voor het partijprogramma van de SPD Anton Kaes, Martin Jay, & Edward Dimendberg (red.), *The Weimar Republic. Sourcebook*, Berkeley/Los Angeles/Londen: University of California Press 1995, p. 112 e.v.

¹⁴⁹ Zie voor het partijprogramma van de DDP Kaes, Jay & Dimendberg 1995, p. 116 e.v.

¹⁵⁰ Storer 2013, p. 22; Evans 2004, p. 79. Zie voor het partijprogramma van de *Zentrum*-partij Kaes, Jay & Dimendberg 1995, p. 104 e.v.

¹⁵¹ Evans 2004, p. 79; Hett 2018, p. 46; Bendersky 2014, p. 3.

¹⁵² Zie hiervoor Kershaw 2016, p. 204.

¹⁵³ Christoph Schönberger, ‘Hugo Preuss’, Arthur Jacobson & Bernhard Schlink (red.), *Weimar. A jurisprudence of crisis* (Belinda Cooper vert.), Berkeley/Los Angeles/Londen: University of California Press 2002, p. 110.

SPD, DDP en *Zentrum* en werd Ebert (nu definitief) tot Rijkspresident benoemd.¹⁵⁴ De partijen die behoorden de Weimarcoalitie hadden wederom de overgrote meerderheid van de stemmen (73,1%) behaald.¹⁵⁵

De onrust duurde ondertussen voort. In Berlijn braken in maart 1919 stakingen uit, die zich verspreidden naar andere delen van het land. Deze stakingen passen in het beeld van de tweede fase van de revolutie: zij werden met veel geweld neergeslagen, waarbij ongeveer 1200 doden vielen.¹⁵⁶ Ook in de zuidelijke provincie Beieren bleef het onrustig.¹⁵⁷ Na de moord op Kurt Eisner (1867-1919) – de Beierse leider van de USDP – op 21 februari 1919 bereikte deze onrust haar hoogtepunt.¹⁵⁸ Het Beierse kabinet, dat onder leiding stond van Johannes Hoffmann (1867-1930), vluchtte naar Bamberg en een groep anarchisten greep de macht. Hun revolutionaire regime hield echter maar zes dagen stand, waarna op 7 april 1919 de communistische Radenrepubliek [*Räterepublik*] werd uitgeroepen. Hoffmann, zelf niet in staat om de Radenrepubliek effectief te bestrijden,¹⁵⁹ zag zich genoodzaakt om de centrale regering om steun te vragen.¹⁶⁰ Op 7 mei 1919 slaagden de door de regering gestuurde Freikorpsen erin om de Radenrepubliek ten val te brengen.¹⁶¹ Het geweld tijdens de Radenrepubliek had in Beieren echter een onuitwisbare indruk had gemaakt. Dit droeg eraan bij dat deze deelstaat zich begon te ontwikkelen tot bolwerk voor contrarevolutionaire krachten.

§ 2.4. Een zware belasting: de dolkstootlegende en de Vrede van Versailles

De afloop van de Eerste Wereldoorlog en de hierop volgende novemberrevolutie van 1918 legden de basis voor de dolkstootlegende. Zoals ik beschreef in paragraaf 2.3, gingen Ludendorff en Hindenburg ervan uit dat zij dat de kans niet alleen groter zou zijn dat er een gunstige vrede met de geallieerden zou kunnen worden gesloten indien er een burgerregering gevormd zou worden,¹⁶² maar beschouwden zij dit eveneens als de uitgelezen kans om hun eigen bijdrage aan het verliezen van de oorlog teniet te kunnen doen.¹⁶³ Deze strategie bleek succes te hebben: grote delen van de burgerbevolking geloofden dat het leger niet door de geallieerden was verslagen,¹⁶⁴ maar dat democratische politieke partijen het leger ‘in de rug hadden gestoken’ door de oorlog vroegtijdig te beëindigen, terwijl het winnen ervan

¹⁵⁴ Storer 2013, p. 22.

¹⁵⁵ Storer 2013, p. 38.

¹⁵⁶ Dassen 2014, p. 199-200, 326.

¹⁵⁷ Weber 2016, p. 112.

¹⁵⁸ Storer 2013, p. 43.

¹⁵⁹ Evans 2004, p. 158.

¹⁶⁰ Storer 2013, p. 43-44.

¹⁶¹ Storer 2013, p. 44.

¹⁶² Evans 2004, p. 61.

¹⁶³ Peukert 1993, p. 26; Lee 2010, p. 1; Kieft 2017, p. 28-29.

¹⁶⁴ Storer 2013, p. 118; Kershaw 2016, p. 147-148.

nog steeds tot de mogelijkheden behoorde.¹⁶⁵ De correspondent Herbert Corey herinnert zich in een artikel in de *Washington Evening Star* dat gepubliceerd werd op 24 januari 1919 dat, in tegenstelling tot wat hij zelf had meegemaakt en gezien, generaals, soldaten en anderen al in de eerste maand na afloop van de oorlog verklaarden dat het Duitse leger nooit werkelijk verslagen was aan het front.¹⁶⁶

Er bestonden verschillende versies van de dolkstootlegende. Een ‘gematigde’ vorm van de mythe was bijvoorbeeld dat het Duitse leger was verslagen door een *combinatie* van een geallieerde overmacht en revolutionaire propaganda vanuit het thuisfront, die het moraal van de soldaten ondermijnde. Daarnaast bestond er een radicalere vorm, die inhield dat Duitsland in zijn geheel niet verslagen was aan het front, maar ‘was verraden’ door (voornamelijk) sociaaldemocratische politici van de USPD en MSPD die tegen het voortzetten van de oorlog waren. Deze overtuiging werd ondersteund door – onder andere – de stakingen tegen de oorlog die uitbraken in juli 1916 (de ‘Liebknecht-stakingen’), in midden april 1917 en (vooral) in januari 1918. Vooral in contrarevolutionaire, nationalistische kringen was het geloof in deze vorm van de mythe wijdverbreid. Hertog Albrecht Philipp (1893-1975) beschrijft het gevoel dat onder deze groep heerste treffend:

The Revolution deprived us of the last remains of our power of resistance and delivered us defenseless into the hands of the enemy at the very moment when Herr Scheidemann was announcing from the steps of the *Reichstag* that the German people had been victorious all along the line [...]. The army was stabbed in the back by the revolution, after prolonged efforts had been made to subvert it before-hand.¹⁶⁷

Een andere vorm van de mythe stond de overtuiging voor dat het verlies van de oorlog veroorzaakt was door een samenzwering van Joden. Deze versie werd in de beginjaren van de Republiek vooral gepropageerd door de antisemitische *Deutsche Tageszeitung* en legde de basis voor de (zeer succesvolle) versie van de mythe die tot in de nadagen van de Republiek werd verkondigd door de NSDAP. Ieder probleem waar de Republiek mee te maken kreeg, kon volgens de nazi’s in verband worden gebracht met de vestiging van het regime door de sociaaldemocratische ‘novembermisdadigers’ [*Novemberverbrecher*], met andere woorden: kon in verband worden gebracht met de Joden.¹⁶⁸ Voor Hitler waren ‘sociaaldemocratie’ en ‘Jodendom’ namelijk twee kanten van dezelfde medaille. Daarnaast sloot deze versie van de dolkstootlegende aan bij het idee dat de Joden tijdens de Eerste Wereldoorlog niet hadden meegevochten in het leger en aan het thuisfront waren achtergebleven waar zij zich hadden verrijkt ten koste van het Duitse leger en het vaderland. Dat idee

¹⁶⁵ Evans 2004, p. 61; Kershaw 2016, p. 85; Lee 2010, p. 28; Hett 2018, p. 33, 53, 314.

¹⁶⁶ Tekst afgedrukt in Vascik & Sadler 2016, p. 73-75.

¹⁶⁷ Tekst afgedrukt in Vascik & Sadler 2016, p. 84-85.

¹⁶⁸ Zie de rede van Hitler, ‘De oerschuldigen aan de Wereldoorlog: Wereld-Jood en wereldbeurs’ (Zirkus Krone, 1 augustus 1933): “[w]ant de moordenaars van ons vaderland, die jarenlang Duitsland verkocht en verraden hebben [hij doelt hier op de Joden en de rol die zij speelden in de Eerste Wereldoorlog, RB], zijn diezelfde als Novembermisdadigers die ons in het diepste verderf hebben gestort”. Tekst ontleend aan Adolf Hitler, *Zijn leven, zijn redevoeringen. Eerste autobiografie uit 1923* (Rob Pijpers vert.), Hilversum: Uitgeverij Verbum 2018 (samengesteld door Adolf-Viktor von Koerber), p. 118.

had op 1 november 1916 geleid tot de ‘Jodentelling’, waarbij alle officieren werd gevraagd het aantal Joden in hun regiment te registreren en waarvan de resultaten nooit werden gepubliceerd (het bleek namelijk dat het percentage Joden en niet-Joden ongeveer gelijk was). Deze radicale versie van de dolkstootlegende droeg bij aan het antisemitisme dat na de Eerste Wereldoorlog wijdverbreid was en later een inherent onderdeel zou uitmaken van de nazi-ideologie.¹⁶⁹

Hitler koesterde naar eigen zeggen reeds tijdens de Eerste Wereldoorlog afkeer jegens de latere leiders van de novemberrevolutie. Hij hield hen persoonlijk verantwoordelijk voor de afloop en het verlies van de oorlog en alle ellende die hierop volgde. In *Mein Kampf* (1925) schrijft hij:

Ik haatte het hele tuig van deze ellendige partijshoofden die het volk bedrogen met heel mijn hart. Het was me allang duidelijk dat het dit gespuis echt niet begonnen was om de heil van de natie [...]. Maar dat ze nu al bereid waren daardoor heel het volk op te offeren en zonodig Duitsland te gronde te laten gaan, maakte ze in mijn ogen slechts rijp voor de strop.¹⁷⁰

In een rede die Hitler hield tijdens een bijeenkomst van de partij in Zirkus Krone (München) op 12 september 1923 komt deze afkeer eveneens duidelijk tot uitdrukking. Deze tekst is tevens een adequate omschrijving van zijn versie van de dolkstootlegende:

Verraad op verraad, ontrouw op ontrouw, schande op schande – zo gaat het er tegenwoordig aan toe in de hoofdstad van de Novemberrepubliek, in getto Berlijn! Welk spel wordt daar gespeeld? Niets anders dan de slotakte van de misdadige Novemberkomedie, die tot de verschrikkelijke tragedie voor het Duitse vaderland is geworden! Duitsland staat voor de dag dat het niet langer een zelfstandige staat zal zijn! Iedereen die dit beseft, heeft in dit uur de heilige plicht openlijk uit te spreken, nee – dag en nacht *van de daken te schreeuwen* dat Duitsland in handen van moordenaars en bandieten is gevallen! Dat de ellendige smeerlappen die zich als Novembermisdadigers *opzettelijk* schuldig maakten aan de revolutie en daarmee aan alle catastrofen van de laatste jaren tot nu toe, dat deze kwalijke Jodenkliek en bijna nog smeriger Jodenkameraden, deze lepreuze pestbuilen op het eertijds zo zuivere Duitse volkslichaam, nu hun laatste vervloekte misdaad [hij duidt hier onder andere op de bezitting van het Ruhrgebied en de reactie hierop van de regering, RB] tegen het Duitse volk beramen!¹⁷¹

Tot slot was er nog de versie van de dolkstootlegende (die grotendeels losstaat van de eerder beschreven versies) die vooral navolging vond onder de communisten. Deze versie van de legende beschuldigde de sociaaldemocraten van de MSPD ervan dat zij de revolutie ‘hadden verraden’, aangezien de hervormingen van de novemberrevolutie niet radicaal genoeg waren. Tevens hadden zij ervoor gezorgd dat conservatieve groepen, overgeleverd uit het Keizerrijk (zoals het leger, de

¹⁶⁹ Zie Adolf Hitler, *Mein Kampf* (Mario Molegraaf vert.), Amsterdam: Prometheus 2018, p. 368-416. In dit hoofdstuk, getiteld ‘Volk en ras’ zet Hitler zijn – afgrijselijke – beeld over de Joden uiteen.

¹⁷⁰ Hitler 2018, p. 263.

¹⁷¹ ‘De ineenstorting van de Novemberrepubliek en de missie van onze beweging’ (12 september 1923). Tekst ontleend aan Hitler 2018b, p. 158. De redevoeringen in dit boek zijn uitgegeven en ingeleid door Adolf-Viktor von Koerber, maar zijn volgens de Duitse historicus Thomas Weber van de hand van Hitler zelf, zoals hij overtuigend betoogt in inleiding van de heruitgave van de redevoeringen (2018), p. 30-39. Weber toont aan dat Hitler bepaalde passages uit eerdere redevoeringen herschreef om een ander (conservatief) publiek aan te trekken. Er kan dus geconcludeerd worden dat de tekst van deze (inleiding bij de) rede de tekst van Hitler zelf is.

industriëlen, academici en de rechterlijke macht) bij de nieuwe Republiek betrokken konden blijven, omdat Ebert met hen had samengewerkt. Deze versie van de mythe droeg bij aan het latere succes van de communisten. De communistische krant, *Die Rote Fahne*, beschrijft de sociaaldemocraten bijvoorbeeld vaak als ‘sociaal-fascisten’, zoals Luxemburg ook had gedaan bij de vestigingsrede van de KPD.

De verklaring voor het tot stand komen van een mythe is volgens de Franse cultureel antropoloog Claude Lévi-Strauss (1908-2009): ‘to provide a logical model of overcoming contradiction’.¹⁷² In het geval van Duitsland ging het om de tegenstelling tussen de berichten in de (gecensureerde) pers tijdens de Eerste Wereldoorlog en de uiteindelijke uitkomst van deze oorlog. In de media was jarenlang een vertekend beeld van de oorlog gepresenteerd: enkel positieve berichten, bedoeld om het moraal onder de bevolking hoog te houden, waren toegestaan en zodoende jarenlang in de kranten verschenen. Daarnaast was voortdurend herhaald dat Duitsland een ‘defensieve oorlog’ vocht. Toen de vernederende vredesvoorwaarden van het Verdrag van Versailles (waarover ik verderop in deze paragraaf over kom te spreken) de Duitse bevolking onder de ogen kwamen, gingen de burgers op zoek naar een verklaring. Hoe was het mogelijk dat Duitsland schuldig werd geacht aan het uitbreken van de oorlog, terwijl er een defensieve oorlog was uitgevochten? Hoe was het mogelijk dat Duitsland werd afgeschilderd als ‘verliezer’, terwijl er enkel een wapenstilstand was gesloten en het leger helemaal niet daadwerkelijk verslagen was? Mensen hadden in toenemende mate behoefte aan een antwoord op deze vragen, hetgeen bijdroeg aan het tot stand komen van zowel de nationalistische als de nationaalsocialistische versie van de dolkstootlegende. Het antwoord dat deze mythen construeerden, maakte dat delen van de bevolking de negatieve voorwaarden van het Verdrag van Versailles (enigszins) konden verklaren en relativiseren. In de woorden van de Britse historicus Richard Evans (geb. 1947): “[t]he harshness of the Armistice terms was thrown into sharp relief by the fact that many Germans refused to believe that their armed forces had actually been defeated”.¹⁷³

Het citaat van Evans is tekenend voor het feit dat het succes van (vooral de nationalistische en nationaalsocialistische versie van de) dolkstootlegende werd vergroot door de vredesvoorwaarden van het Verdrag van Versailles. Dit Verdrag was tot stand gekomen als reactie op de wapenstilstand die op 11 november 1918 was gesloten tussen Duitsland en de geallieerden. Hierna hielden de geallieerden zich in Parijs en haar voorsteden bezig met het opstellen van de vredesverdragen die de Eerste Wereldoorlog definitief moesten beëindigen. Voor elk verliezend land werd een afzonderlijk vredesverdrag tot stand gebracht. Dit resulteerde in het ‘Verdrag van Versailles’ (met Duitsland, gesloten op 28 juni 1919), het ‘Verdrag van Saint-Germain-en-Laye’ (met Oostenrijk, gesloten 10 september 1919), het ‘Verdrag van Neuilly’ (met Bulgarije, gesloten op 27 november 1919), het ‘Verdrag van Trianon’ (met Hongarije, gesloten op 4 juni 1920) en het ‘Verdrag van Sèvres’ (met het

¹⁷² Zoals aangehaald in Vascik & Sadler 2016, p. 2.

¹⁷³ Evans 2004, p. 60.

Ottomaanse Rijk, gesloten op 10 augustus 1920). Het Vredesverdrag met Turkije, het ‘Verdrag van Lausanne’ werd tot slot in het Zwitserse Lausanne gesloten op 24 juli 1923.

De tekst van het Verdrag van Versailles was een compromis tussen de wensen van de verschillende geallieerde landen. Frankrijk, van oudsher de belangrijkste rivaal van Duitsland, was voorstander van een harde aanpak: het land had de meeste schade geleden en was, als direct buurland, bang om in de toekomst wederom ten prooi te vallen aan Duitse agressie. Tijdens de onderhandelingen had de Franse premier Georges Clemenceau (1841-1929) daarom ingezet op een permanente Franse invloedssfeer in het Rijnland. De Amerikanen en Britten gingen hier aanvankelijk mee akkoord. Echter, de Amerikaanse Senaat kon niet worden overgehaald tot het steunen van deze bepaling.¹⁷⁴ Er werd toen besloten tot een middenweg: het Rijnland zou niet onder permanente Franse zeggenschap worden geplaatst, maar er zou een ‘gemilitariseerde zone’ in het gebied tot stand worden gebracht. In deze zone zouden geallieerde legereenheden worden gelegerd, waardoor toch enigszins controle kon worden uitgeoefend op Duitsland en eventuele agressie snel de kop in gedrukt kon worden (hoewel dit er niet toe leidde dat de Amerikaanse Senaat alsnog kon worden overgehaald tot steun aan het Verdrag). Dit compromis was een pijnlijke beslissing voor de Fransen, Duitsland werd als potentieel sterkste land op het Europese continent intact gelaten en kon dus in de ogen van de Fransen – ondanks de gemilitariseerde zone – in de toekomst een bedreiging blijven vormen. Het was echter ook een pijnlijke beslissing voor de Duitsers: hun land werd intact gehouden, maar zij kregen niet de mogelijkheid de grenzen effectief te verdedigen.¹⁷⁵

Deze beslissing wat betreft het Rijnland leidde er mede toe dat het Verdrag in Duitsland kwaad bloed zette. Het werd door vrijwel de gehele bevolking gehaat¹⁷⁶ en gekscherend aangeduid als ‘roofvrede’ [*Raubfrieden*] of als ‘dictaat [*Diktat*] van Versailles’; het werd beschouwd als een opgelegde vrede waar de Duitsers zelf geen inspraak in hadden gehad.¹⁷⁷ Deze redenering is niet onjuist. Hoewel de Duitsers aanvankelijk de mogelijkheid kregen om opmerkingen te plaatsen bij het conceptverdrag, werd geen van deze opmerkingen overgenomen in het daadwerkelijke vredesverdrag.¹⁷⁸

Behalve de beslissing over het Rijnland leidde artikel 231 van het Verdrag – de ‘oorlogsschuld-clausule’ – tot grote onvrede in Duitsland.¹⁷⁹ In dit artikel werd het volgende bepaald:

The Allied and Associated Governments affirm and Germany accepts the responsibility of Germany and her allies for causing all the loss and damage to which the Allied and Associated Governments and their

¹⁷⁴ Balderston 2002, p. 15-16.

¹⁷⁵ Balderston 2002, p. 14.

¹⁷⁶ Kershaw 2016, p. 22.

¹⁷⁷ Lee 2010, p. 25; Bendersky 2014, p. 9.

¹⁷⁸ Lee 2010, p. 20.

¹⁷⁹ Hett 2018, p. 53; Bendersky 2014, p. 9.

nationals have been subjected as a consequence of the war imposed upon them by the aggression of Germany and her allies.¹⁸⁰

Duitsland en haar bondgenoten werden schuldig geacht aan het uitbreken van de oorlog¹⁸¹ en Duitsland diende diensgevolge een grote som geld te betalen om de schade die was ontstaan ten gevolge van de oorlog te vergoeden.¹⁸² Voor de geallieerden – en vooral voor Frankrijk – was dit artikel een essentiële bepaling in het Verdrag. Zoals de toenmalige Britse premier David Lloyd George (1863-1945) het omschreef in 1921: “[f]or the Allies, German responsibility for the war is fundamental. It is the basis upon which the structure of the treaty has been erected, and if that acknowledgement is repudiated or abandoned, the treaty is destroyed”.¹⁸³

Hoewel in het artikel wordt gesproken van de vergoeding van ‘all the loss and damage’ (hetgeen duidt op een vergoeding in geld), was de werkelijke schade die in Duitsland ontstond ten gevolge van het Verdrag van Versailles niet economisch, maar vooral politiek en moreel.¹⁸⁴ De Duitsers voelden zich bedrogen en het werd velen van hen pas duidelijk dat de oorlog daadwerkelijk was verloren nadat zij de voorwaarden van het vredesverdrag onder ogen kregen.¹⁸⁵ Dit was niet verwonderlijk: de Duitse regering had (zoals ik aan het begin van deze paragraaf schreef) tijdens de oorlog het moraal hoog willen houden, zodat maar weinig mensen op de hoogte waren geweest van de daadwerkelijke situatie aan het front. Daarnaast begrepen veel mensen niet dat Duitsland werd

¹⁸⁰ ‘The Treaty of Versailles: The Reparation Clauses’. Tekst ontleend aan Kaes, Jay & Dimendberg 1994, p. 8.

¹⁸¹ In de vredesverdragen die tot stand kwamen tussen de geallieerden en Duitslands bondgenoten, zoals het Oostenrijks-Hongaarse Rijk, werden ook dergelijke bepalingen opgenomen. Zie Sharp 2010, p. 5. In een toespraak die wordt gehouden door de Duitse delegatie in Versailles wordt, bij monde van de Minister van Buitenlandse Zaken Ulrich von Brockdorff-Rantzau (1869-1928) duidelijk gemaakt dat Duitsland zeker niet de enige is die schuldig is aan het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog. Zie ‘Count Ulrich von Brockdorff-Rantzau. Speech of the German Delegation, Versailles, May 7, 1919’, in: Kaes, Jay & Dimendberg 1995, p. 9.

¹⁸² Evans 2004, p. 65; Kershaw 2016, p. 150; Lee 2010, p. 20. Hoewel er in dit artikel ook bondgenoten worden genoemd, is het toch duidelijk dat “[...] Duitsland als de hoofdverantwoordelijke werd gezien voor het uitbreken van de oorlog” (Dassen 2014, p. 61-62). In Duitsland werd gepoogd het tegendeel te bewijzen door de publicatie van *Die Grosse Politik*, een bundeling van overheidsdocumenten van voor de oorlog. Later volgden ook Franse, Britse en Oostenrijkse bronnenpublicaties. Zie hiervoor Clark 2017, p. 14. De kiem voor de gedachte van Duitse schuld aan het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog werd al gelegd ten tijde van de Julicrisis van 1914, Rusland verklaarde dat het overging tot mobilisatie aangezien Duitsland haar bondgenoot Oostenrijk-Hongarije niet in toom had gehouden. Ook de Fransen onderschreven dit standpunt, dat na de oorlog breed gedragen zou worden onder de geallieerde landen.

¹⁸³ Zoals aangehaald in Sharp 2010, p. 5-6.

¹⁸⁴ Kershaw 2016, p. 150. Stephen Lee wijst erop dat de geallieerden feitelijk veel verder hadden kunnen gaan dan zij in dit Verdrag deden. Daarnaast betoogt hij dat de invloed van artikel 231 van het Verdrag niet moet worden overschat, het artikel is immers aan het einde van het verdrag geplaatst. Zie hiervoor ook Lee 2010, p. 21-23. Detlev Peukert wijst erop dat de overwinnaars formeel een dictaat tot stand brachten, maar dat de voorwaarden niet ondraaglijk waren voor Duitsland, zeker niet op financieel gebied. Zie hiervoor Peukert 1993, p. 43-44.

¹⁸⁵ Weber 2016, p. 140.

aangewezen als schuldig aan de oorlog: het land had immers toch alleen een ‘defensieve oorlog’ uitgevochten?¹⁸⁶

Deze morele schade werd verder in de hand gewerkt door enkele andere bepalingen die waren opgenomen in het Verdrag van Versailles. Zo werd in artikel 227 en 228 van het Vredesverdrag bepaald dat de Keizer en anderen die bij de ontketening van de oorlog betrokken waren geweest, berecht moesten worden voor het plegen van oorlogsmisdaden. Deze processen, die aanvankelijk werden gehouden voor een rechtbank in Leipzig, faalden grotendeels, omdat de Duitse rechterlijke macht de legitimiteit van de processen niet erkende.¹⁸⁷ Daarnaast verloor Duitsland 13% van het totale oppervlakte van het voormalige Keizerrijk¹⁸⁸ en verloor het land haar koloniën in het Verre Oosten en Afrika.¹⁸⁹ Om Duitse agressie in de toekomst verder te voorkomen werd het land tevens opgedragen een vergaande demilitarisatie door te voeren: het beroepsleger mocht bijvoorbeeld nog slechts 100.000 soldaten omvatten, de luchtmacht werd geheel verboden,¹⁹⁰ net als het bezit van tanks, grote wapens, gifgas en andere chemische wapens. Ter vergelijking, voor de oorlog in 1914 – aldus eveneens in vreedstijd – had het Duitse leger ongeveer bestaan uit 4 miljoen mannen.

Voorts verloor Duitsland ongeveer 10% van haar bevolking en werd het verzoek van Oostenrijk en Duitsland om zich te verenigen in één land afgewezen.¹⁹¹ President Wilson had in zijn Veertienpuntenplan van 8 januari 1918 duidelijk gemaakt dat het internationale recht na de oorlog gedomineerd moest worden door het principe van ‘nationale zelfdeterminatie’, dat inhield dat volkeren zelf moesten kunnen bepalen bij welke natie zij wilden horen.¹⁹² Toen het Oostenrijk en Duitsland verboden werd zich te verenigen, werd duidelijk dat dit geen universeel principe zou zijn, maar dat de geallieerden zouden uitmaken voor wie het wel en voor wie het niet zou gelden.¹⁹³ Dit idee werd nog eens bevestigd door het feit dat de Sudeten-Duitsers (ruim drie miljoen Duitstaligen) in Tsjecho-Slowakije werden afgescheiden van het Duitse moederland.¹⁹⁴ Deze bepalingen droegen verder bij aan de overtuiging dat Duitsland een vernederende vrede diende te ondertekenen.

¹⁸⁶ Er is achteraf veel discussie geweest over de vraag of Duitsland wel schuldig was aan het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog en of de last die het land moest dragen aldus niet als onevenredig zwaar moest worden beschouwd. Christopher Clark trekt de conclusie dat “de hoofdrolspelers van 1914 slaapwandelaars [waren], alert maar blind, opgejaagd door dromen maar onwetend van de realiteit van de gruwelen die ze over de wereld zouden brengen” (p. 647).

¹⁸⁷ Zie hiervoor Evans 2004, p. 65. In totaal werden ongeveer 900 mensen aangewezen als schuldig aan het plegen van oorlogsmisdaden. Hiervan werden er uiteindelijk zeven schuldig bevonden, negen vrijgesproken en onderging de rest nooit een volledig proces.

¹⁸⁸ Kershaw 2016, p. 148.

¹⁸⁹ Evans 2004, p. 62; Kershaw 2016, p. 150.

¹⁹⁰ Kershaw 2016, p. 148; Sharp 2010, p. 47.

¹⁹¹ Evans 2004, p. 62-63.

¹⁹² Peukert 1993, p. 45; Kershaw 2016, p. 144.

¹⁹³ Evans 2004, p. 63.

¹⁹⁴ Sharp 2010, p. 107-108.

Zoals ik beschreef aan het begin van deze paragraaf, was het Verdrag van Versailles niet het enige vredesverdrag dat werd gesloten. In de andere vredesverdragen werden oude Rijken, zoals het Habsburgse Rijk, Duitslands belangrijkste bondgenoot, opgedeeld in nieuwe natiestaten. De grenzen van deze staten vielen vaak niet samen met de nationaliteit van de bewoners. Zo legde deze nieuwe grenzen de basis voor nieuwe minderheden, waartegen door de nieuwe meerderheid vaak hard werd opgetreden. Dit gebeurde bijvoorbeeld in Roemenië en Tsjechië.¹⁹⁵ Een belangrijke groep slachtoffers was de Duitse minderheid, die in Oost-Europa vaak wreed werd behandeld. De slechte behandeling van de ‘Volksduitsers’ zette in Duitsland kwaad bloed jegens de geallieerden – die schuldig werden geacht aan deze misère – en leverde Hitler later een welkom propagandamiddel op.

In theorie stond het Duitsland vrij om het Verdrag wel of niet te ondertekenen, maar in de praktijk was er feitelijk geen andere keuze dan ondertekenen mogelijk: Duitsland zou ofwel het vredesverdrag ondertekenen, ofwel het land zou worden bezet door de geallieerden. Daarnaast zou de blokkade van de Duitse havens, die aan het begin van de Eerste Wereldoorlog door Groot-Brittannië was ingesteld en de voedselsituatie in Duitsland sindsdien doorlopend bedreigde, niet worden opgeheven als Duitsland het Verdrag niet zou ondertekenen. Uiteindelijk werd aldus gekozen voor de eerste optie en de Vrede van Versailles werd getekend op 28 juni 1919¹⁹⁶ en op 10 januari 1920 geratificeerd door de Duitse regering.¹⁹⁷ Ten gevolge van de debatten die werden gevoerd over het Verdrag van Versailles kwam de eerste regering van de Weimarrepubliek ten val. Dat de latere regering het eveneens niet eens was met de bepalingen van het Verdrag blijkt bijvoorbeeld ook uit het debat dat werd gevoerd over het ondertekenen van het Verdrag op 22 juni 1919: “[d]ie Regierung had selbst erklärt, dieser Vertrag sei unerträglich und unerfüllbar [...]”¹⁹⁸

Hoe hoog het bedrag was dat Duitsland op grond van artikel 231 van het Verdrag precies moest betalen, stond bij de ratificatie nog niet vast. De geallieerde landen hadden het hier niet over eens kunnen worden. Frankrijk pleitte voor een exorbitant hoog bedrag, waar de Britten en Amerikanen op hun beurt niet achter stonden. Daarom werd besloten een commissie in het leven te roepen. Deze commissie kwam uiteindelijk, op 5 mei 1921, met de definitieve bedragen die Duitsland zou moeten betalen: een totaalbedrag van 132 biljoen goudmark, 5% rente en 1% annuïteit. Duitsland zou per jaar 2 biljoen goudmark moeten voldoen, aangevuld met 26% van haar totale waarde aan export.¹⁹⁹

¹⁹⁵ Dassen 2014, p. 318-319.

¹⁹⁶ Lee 2010, p. 20. Zie ook Lee 2010, p. 21-22: hoewel de vrede in Duitsland werd opgevat als een manier om revanche te nemen, waren de onderliggende motieven van het sluiten van de vrede niet bedoeld om Duitsland een lesje te leren. Stephen Lee identificeert drie belangrijke doelen van de vrede: het voorkomen dat Europa in de toekomst opnieuw slachtoffer zou worden van Duitse agressie, het herstellen van de economie van de geallieerden en het tot stand brengen van stabiele natiestaten in Centraal- en Oost-Europa.

¹⁹⁷ Peukert 1993, p. 52.

¹⁹⁸ ‘Verhandlungen des Reichstags über den Versailler Vertrag’, 22 juni 1919.

¹⁹⁹ Balderston 2002, p. 20.

Het Verdrag van Versailles betekende een grote last voor de democratische partijen van de Weimarcoalitie. Zoals ik net al aangaf, kwam op 20 juni 1919 de regering-Scheidemann ten gevolge van onenigheid over het Verdrag ten val. Deze werd op 22 juni opgevolgd door een coalitie van de SPD en *Zentrum* onder wiens verantwoordelijkheid het Verdrag werd getekend. Het Verdrag betekende een zware belasting voor deze partijen (de Weimarcoalitie verloor tijdens de verkiezingen van 6 juni 1920 haar meerderheid en behaalde nog maar 46,3% van de stemmen, tegenover de eerdere 73,1%) en voor de Weimarrepubliek als geheel. In latere propaganda tegen de Republiek werd door contrarevolutionairen veelvuldig gerefereerd aan het Verdrag. Ook was de NSDAP²⁰⁰ fel gekant tegen het Verdrag. Niet voor niets was het tweede punt in het 25-puntenprogramma van de partij van februari 1920 al het opheffen van het Verdrag van Versailles [*Aufhebung der Friedensverträge in Versailles*].²⁰¹

Hitler stelde in een rede van 22 april 1922 die hij hield in de Bürgerbräukeller (München) dat het Verdrag van Versailles zowel politiek als economisch het begin van ‘slavernij’ was en dat Duitse arbeiders ‘nu werken voor het buitenland’.²⁰² In diezelfde rede wordt de schuld voor het sluiten van het Verdrag neergelegd bij de partijen die betrokken waren bij de novemberrevolutie (‘regeringen die zich ooit als regeringen hebben opgeworpen!’).²⁰³ Het opheffen van het Verdrag bleef een van de doorlopende doelen in de doelstellingen in de buitenlandse politiek van de NSDAP. Volgens de Duitse historicus Thomas Weber (geb. 1974) is het Verdrag van Versailles direct in verband te brengen met Hitlers gedachtegoed: “[p]as in de zomer van 1919 zou Hitler zijn politieke openbaring beleven met de ondertekening en ratificatie van het Verdrag van Versailles en begon hij het nationaalsocialistische gedachtegoed aan te hangen”.²⁰⁴

Tot slot was, naast de dolkstootlegende en de Vrede van Versailles (die zoals gezegd nauw verband hielden met elkaar), een ander groot probleem voor de Republiek dat bijdroeg aan de ondermijning van haar legitimiteit dat zij er niet in slaagde om de volmondige support van alle (belangrijke) groepen in de maatschappij te verkrijgen.²⁰⁵ In de revolutionaire versie van de dolkstootlegende was dit de oorzaak van de gematigdheid van de revolutie waardoor veel ambtenaren die in het Keizerrijk hadden gediend in functie bleven na de novemberrevolutie van 1918. Zij legden een eed af waarin zij trouw beloofden aan de nieuwe Republiek, waarna het in de praktijk vrijwel

²⁰⁰ De NSDAP kwam voort uit de *Demokratische Arbeiterspartei* (DAP), die in 1919 was opgericht. Deze partij begon met slechts enkele personen, maar groeide langzaam uit tot een steeds grotere beweging. Hitler kwam op een avond in september 1919 langs bij de partij en besloot lid te worden. Onder zijn leiding groeide de partij gestaag. Zie hiervoor Theodore Abel, *Why Hitler came into power*, Cambridge/Massachusetts: Harvard University Press 1986, p. 54 e.v.

²⁰¹ ‘Programm der Nationalsozialistischen Deutschen Arbeiterpartei’, 1920.

²⁰² Hitler 2018b, p. 64-67.

²⁰³ Hitler 2018b, p. 68.

²⁰⁴ Thomas Weber, ‘Inleiding’, in: Adolf Hitler, *Zijn leven, zijn redevoeringen. Eerste autobiografie uit 1923* (Rob Pijpers vert.), Hilversum: Uitgeverij Verbum 2018 (samengesteld door Adolf-Viktor von Koerber), p. 14.

²⁰⁵ Evans 2004, p. 99.

onmogelijk werd om hen te ontslaan.²⁰⁶ Het probleem was niet zozeer dat deze ambtenaren actief zochten naar een manier om de Republiek te ondermijnen, maar vooral dat zij weinig deden om de Republiek daadwerkelijk te verdedigen.²⁰⁷ Dit geldt bijvoorbeeld voor de rechterlijke macht en voor een grote groep onderwijzers en academici.

Een andere groep, overgeleverd uit het Keizerrijk, die door het Ebert-Groener-pact nauw bij de Republiek betrokken bleef, was het leger. Het leger, waarin veelal edellieden hoge posities bekleedden, was van oudsher een van de meest conservatieve bastions in het Tweede Keizerrijk geweest. Het leger was op zijn zachtst gezegd niet gelukkig met de revolutie en het afzetten van de Keizer. De legerleiding (nog steeds – ondanks hun aftreden als derde OHL – onder invloed van Ludendorff en Hindenburg) uitte vanaf het begin felle kritiek op het Verdrag van Versailles en legde de schuld van het sluiten ervan bij de democratische partijen.²⁰⁸

De dolkstootlegende, het Verdrag van Versailles en de ontbrekende steun van essentiële groepen in de maatschappij vormden aldus een zware belasting voor de Weimarrepubliek vanaf haar geboorte. Evans vat deze problemen van de Weimarrepubliek kernachtig samen:

Weimar was weak in political legitimacy from the start. It was beset by insurmountable problems of political violence, assassination and irreconcilable conflicts about its right to exist. It was unloved and undefended by its servants in the army and bureaucracy. It was blamed by many for the national humiliation of the Treaty of Versailles [...].²⁰⁹

§ 2.5. *Weimars eerste crisisjaren: 1919-1923*

Onder invloed van verschillende crises van zowel politieke als economische aard kwamen de werkelijke invloed en betekenis van de problemen waar de Republiek en de democratische partijen die haar steunden aan het begin van haar vestiging mee te maken kregen duidelijk aan het licht. In deze paragraaf zet ik de verschillende crises, van zowel economische als politieke aard, uiteen waar de Republiek in de periode tussen 1919 en 1923 – vaak de ‘eerste periode van crisis’ genoemd – mee te maken kreeg.

§ 2.5.1. *Politieke onrust gedurende 1919-1923*

Op 13 maart 1920 werd de ‘Kapp-putsch’ gepleegd door contrarevolutionaire krachten. Deze putsch is genoemd naar een van de initiatiefnemers, de Oost-Pruisische nationalist Wolfgang Kapp (1858-

²⁰⁶ Evans 2004, p. 100; Bendersky 2014, p. 8.

²⁰⁷ Evans 2004, p. 101-102.

²⁰⁸ Evans 2004, p. 99.

²⁰⁹ Evans 2004, p. 102. Benjamin Hett trekt een soortgelijke conclusie wanneer hij schrijft dat de Weimarrepubliek gebouwd was op fundamenteën die weinig goeds beloofden: de oorlogsnederlaag in de Eerste Wereldoorlog, de Vrede van Versailles die op grote schaal gehaat werd en de enorme politieke en economische turbulentie. Zie hiervoor Hett 2018, p. 110.

1922).²¹⁰ Tijdens de Eerste Wereldoorlog was hij betrokken geweest bij de oprichting van de *Deutsche Vaterlandspartei* (DVL), die er onverzoenlijke expansionistische doelstellingen op nahield. Na de aanname van de vredesresolutie van 19 juli 1917, waarbij de socialisten en links-liberalen zich hard hadden gemaakt voor hervormingen van het parlementaire stelsel door te dreigen met intrekking van het oorlogskrediet, had Kapp zich ontpopt tot een van de belangrijkste tegenstanders van de sociaaldemocraten en de latere Weimarrepubliek.²¹¹

De Kapp-putsch was in zekere zin een direct gevolg van de Vrede van Versailles. Het Verdrag bepaalde, zoals ik in paragraaf 2.4 omschreef, namelijk een vergaande demilitarisatie van Duitsland. Op grond van artikel 160 van het Verdrag van Versailles was de Duitse regering genoodzaakt de Freikorpsen te verbieden.²¹² Onder deze Freikorpsen was ook de ‘Marinebrigade Ehrhardt’, die bestond uit ongeveer 5000 leden. De leiders van deze eenheid waren niet van plan de ontbinding van hun korps te accepteren. Sterker nog, zij beschouwden het verbod als de perfecte aanleiding om het heft in eigen hand te nemen. Op 13 maart 1920 marcheerden de troepen van Hermann Ehrhardt (1881-1971) dan ook, onder de zwart-wit-rode vlag – de vlag van het Keizerrijk, die symbool stond voor de contrarevolutie – door de Brandenburger Tor in Berlijn.²¹³ Later bezetten zij de rest van Berlijn, waarop de regering zich genoodzaakt zag om naar Dresden te vluchten.

Het ontbrak de initiatiefnemers van de putsch echter aan de benodigde steun onder de bevolking. In het gehele land, met uitzondering van Beieren, braken protesten uit tegen de putsch.²¹⁴ Dit maakte grote indruk op de ambtenaren en militairen en zij besloten de putsch niet langer te steunen.²¹⁵ Na vier dagen, op 17 maart 1920, moest dan ook geconcludeerd worden dat de coup poging was mislukt.²¹⁶ Het leger had desalniettemin geen enkele bijdrage geleverd aan het neerslaan van de coup. Zoals het hoofd van de Generale Staf, Hans von Seeckt (1866-1936) het verwoordde: ‘het leger schiet niet op het leger’ [*Truppe schießt nicht auf Truppe*].²¹⁷ Hieruit spreekt de opvatting dat de Freikorpsen moesten worden beschouwd als onderdeel van het leger. Deze opvatting stemt voor een groot deel overeen met de werkelijkheid, veel leden van de Freikorpsen hadden in de Eerste Wereldoorlog zij aan zij gevochten met degenen die nog in het gewone leger dienden.

De putsch was de eerste keer dat de contrarevolutionaire krachten zich tegen de Weimarstaat keerden en kan worden beschouwd als het uitvloeisel van de samenwerking tussen de contrarevolutionaire, nationalistische krachten en het leger, die sinds de benoeming van Hindenburg

²¹⁰ Kieft 2017, p. 35.

²¹¹ Dassen 2014, p. 165-166.

²¹² Storer 2013, p. 46-47.

²¹³ Storer 2013, p. 47.

²¹⁴ Peukert 1993, p. 68.

²¹⁵ Peukert 1993, p. 69.

²¹⁶ Storer 2013, p. 48; Peukert 1993, p. 69. Zie voor de Kapp-putsch ook Kershaw 2016, p. 175-176.

²¹⁷ Zoals aangehaald in Dassen 2014, p. 330.

en Ludendorff tot derde OHL was ingezet.²¹⁸ Na het verbod op de Freikorpsen organiseerden de nationalisten zich in toenemende mate in ‘militaire bewegingen’ [*Wehrverbände*]. Veel van deze bewegingen waren in de praktijk een voortzetting van de Freikorpsen. De grootste en bekendste hiervan is de Staalhelm [*Stahlhelm*], een organisatie voor veteranen uit de Eerste Wereldoorlog.²¹⁹ Deze organisatie was in 1919 begonnen als Freikorps en groeide tussen 1924 en 1929 onder Franz Seldte (1882-1947) uit tot de grootste ‘nationale organisatie’ van Duitsland.²²⁰ De organisatie was een groot tegenstander van de Vrede van Versailles, zoals duidelijk wordt in het Berlijnse manifest van de Staalhelm uit 1927:

Stahlhelm declares that it does not recognize the state of affairs created by the Treaty of Versailles and its later supplements. It therefore demands the recognition of a national state for all Germans, the restoration of the German right of defense, the effective revocation of the extorted acknowledgement of the war guilt, and the regulation and reparation of war damages on the basis of the collective liability of all peoples responsible for the world war.²²¹

De mislukte Kapp-putsch had tevens gezorgd voor hernieuwde dreiging vanuit de revolutionaire zijde van het politieke spectrum. 50.000 gewapende Duitse bolsjewistische aanhangers zetten eind maart 1920 de ‘maartrevolutie’ [*Märzenrevolution*] in. Echter, ook deze revolutie bleek al snel niet succesvol.²²² Bij het neerslaan ervan werd grof geweld gebruikt, meer dan duizend arbeiders werden gedood. De dreiging van de revolutionairen was daarentegen met het neerslaan van deze revolutie niet ten einde, zij vormden ook na deze maartrevolutie een voortdurende bedreiging voor de Republiek. Zo leidde een confrontatie tussen de politie en (communistische) arbeiders op 29 maart 1921 naar aanleiding van grootschalige stakingen tot excessief geweld. Later werd aan de staking die vooraf was gegaan aan dit geweld en de escalatie op 29 maart gerefereerd als de ‘maart-actie’.²²³

Vanuit de contrarevolutionaire zijde was de dreiging na de mislukte Kapp-putsch eveneens niet voorbij. Sinds de ontmanteling van de Radenrepubliek in 1919 was de deelstaat Beieren het kloppende hart van nationalistische bewegingen in Duitsland geworden.²²⁴ De omslag hield waarschijnlijk verband met de negatieve herinneringen die veel mensen koesterden aan de kortstondige Radenrepubliek en het bloedvergieten dat gepaard ging met de afschaffing van dit communistische regime.²²⁵ Contrarevolutionaire nationalistenvonden in Beieren waar ze werden beschermd door de deelstaatregering, vermoordden onder andere Matthias Erzberger (1875-1921), Walther Rathenau (1867-1922) en Kurt Eisner (1867-1919). Erzberger had in 1919 gepleit voor acceptatie van het Verdrag van Versailles, Rathenau had op 16 april 1922 het Verdrag van

²¹⁸ Dassen 2014, p. 168.

²¹⁹ Zie bijvoorbeeld Schumann 2012, p. 93; Storer 2013, p. 72, 73.

²²⁰ Schumann 2012, p. 159.

²²¹ ‘Berlijns Stahlhelm Manifest’, 8 mei 1927. Tekst ontleend aan Kaes, Jay & Dimendberg 1995, p. 339.

²²² Storer 2013, p. 48.

²²³ Zie over de ‘maart-actie’ in Saksen, Schumann 2012, p. 55 e.v.

²²⁴ Storer 2013, p. 50. Zie Weber 2016, p. 105-127 over de situatie in Beieren.

²²⁵ Abel 1986, p. 60.

Rapallo gesloten met de Sovjet-Unie, waarbij wederzijdse territoriale eisen werden opgegeven en Eisner, ten slotte, had de revolutie van november 1918 in Beieren geleid. Daarnaast werd een poging gedaan om Scheidemann te vermoorden.

Genoemde personen werden door de contrarevolutionairen gezien als ‘novembermisdadigers’: zij waren schuldig aan het ‘verlies’ van de Eerste Wereldoorlog, het sluiten van de Vrede van Versailles en het prestigeverlies dat Duitsland had geleden ten gevolge van dit vredesverdrag.²²⁶ Deze moorden op prominente personen pasten in een tendens van politieke moorden die tussen 1919 en 1923 door contrarevolutionaire, nationalistische groeperingen werden gepleegd. Zij maakten in totaal 354 slachtoffers. Toen de onrust een hoogtepunt dreigde te bereiken, nam de Rijksdag maatregelen en vaardigde op 18 juli 1922 de Wet ter bescherming van de Republiek uit [*Verordnung zum Schutze der Republik*].²²⁷ In de Wet wordt in §1 bepaald dat ‘Versammlungen, Aufzüge und Kundgebunden’ verboden kunnen worden wanneer ‘die Besorgnis begründet ist, daß in ihnen Erörterungen stattfinden, die zur gesetzwidrigen Beseitigung der republikanischen Staatsform oder zu Gewalttaten gegen Mitglieder der jetzigen oder einer früheren republikanischen Regierung des Reichs oder eines Landes aufreizen’. Volgens § 5 kon een gevangenisstraf van 3 maanden tot 5 jaar of een geldboete tot 500,000 Mark worden opgelegd aan degene die de wet overtrad.

Hitler beschrijft deze wet in de inleiding bij een rede die hij hield tijdens een bijeenkomst van de partij in de Bürgerbräukeller (München) op 28 juli 1922 als volgt: “[d]e brutale willekeur van deze ‘beschermingswet’ [...] werd ‘bekokstoofd’ door de parlementszwetters, die in de zogenaamde democratische republiek – zonder enige verantwoordelijkheid tegenover het volk – de beste mensen en de edelste Duitse ideeën ongestraft dagelijks verraadden, versjacheren, bedoezelen mogen”.²²⁸ De wet is volgens hem ‘niets anders dan een middel om elke kritiek te smoren’.²²⁹

De wet sorteerde in de praktijk weinig effect en slaagde er niet in om geweld of een nieuwe coup poging te voorkomen. Op de avond van 8 november 1923, tijdens de bezetting van het Ruhrgebied (waarover ik in paragraaf 2.5.2 kom te spreken), ondernamen enkele (latere) nazi’s – waaronder Hitler – in samenwerking met andere contrarevolutionairen en Ludendorff de ‘Bierhalputsch’ in München.²³⁰ Zij omcirkelden de Bürgerbräukeller en namen enkele belangrijke vertegenwoordigers – zoals de minister-president, Gustav von Kahr (1862-1934) – van de Beierse deelstaatregering gevangen. Zij werden gedwongen de macht over te dragen aan Hitler en de andere putsch-plegers.²³¹ De putsch mislukte feitelijk al dezelfde avond, aangezien de putschplegers er niet aan hadden gedacht de communicatielijnen af te sluiten, zodat hulp van buitenaf kon worden

²²⁶ Storer 2013, p. 51-52.

²²⁷ Peukert 1993, p. 73.

²²⁸ ‘Vrijstaat of slavernij’, 28 juli 1922. Tekst ontleend aan Hitler 2018b, p. 84.

²²⁹ Hitler 2018b, p. 101.

²³⁰ Peukert 1993, p. 74.

²³¹ Storer 2013, p. 52.

ingeroepen.²³² De volgende dag werd toch een begin gemaakt met een ‘mars naar Berlijn’²³³ (naar het voorbeeld van Benito Mussolini’s (1883-1945) ‘mars naar Rome’ in Italië²³⁴). De tocht werd ingezet naar het regeringscentrum van München. Echter, het leger – dat had besloten de putschplegers niet te steunen – bracht de mars tot stilstand bij de Feldherrnhalle. Deze ontbrekende steun van het leger bleek doorslaggevend voor het verdere verloop: de putsch-plegers waren genoodzaakt te vluchten of zich gevangen te laten nemen door de politie. De putsch was hiermee ten einde.²³⁵

Hitler slaagde er aanvankelijk in om te vluchten en arrestatie te voorkomen, maar werd niet lang na de mislukte ‘mars naar Berlijn’ alsnog opgepakt en gevangengezet.²³⁶ Het proces dat op zijn arrestatie volgde, illustreert de politieke voorkeur van de rechterlijke macht en de opvallende kloof die bestond tussen de rechterlijke macht aan de ene kant en de democratische elite aan de andere kant. De rechterlijke macht maakte er geen geheim van te sympathiseren met contrarevolutionaire, nationalistische groeperingen – op institutioneel niveau kan dus worden gesproken van een probleem wat betreft de rechterlijke macht. De politieke voorkeur (en vooringenomenheid) is ook terug te zien in de opgelegde strafmaten: politieke misdaden die werden gepleegd door contrarevolutionairen konden veelal rekenen op een lage strafmaat, terwijl dezelfde misdaden gepleegd door communistische daders zwaar werden bestraft.²³⁷ De Duitse historicus Dirk Schumann (geb. 1958) vergelijkt in dit verband de opgelegde strafmaten en de vervolgte personen na de maart-actie en na de Kapp-putsch met elkaar. Ten eerste wijst hij op het grote aantal vervolgte personen na de maart-actie (4000 mensen), terwijl na de Kapp-putsch enkel een paar leiders werden vervolgd. Daarnaast waren de opgelegde straffen aan deze leiders extreem laag in vergelijking met de straffen die de arbeiders na de maart-actie kregen opgelegd.²³⁸

De rechter die het proces van 26 februari tot 1 april 1924 tegen Hitler, Ludendorff en acht andere putsch-plegers leidde, Georg Neithardt (1871-1941), was geen uitzondering op deze hiervoor beschreven binnen de rechterlijke macht. Hij gaf Hitler tijdens het proces uitgebreid de mogelijkheid om zijn politieke ideeën uit de doeken te doen.²³⁹ Hitler zette hierop in een waar showproces de motieven van de putsch uiteen en verwierp de aanklacht van hoogverraad.²⁴⁰

²³² Farrell 2018, p. 137; Kershaw 2016, p. 178. Stephen Lee wijst erop dat zowel de Kapp-putsch als de Bierhal-putsch mislukten vanwege een gebrek aan centrale coördinatie. Zie hiervoor Lee 2010, p. 78.

²³³ Zie hiervoor Kieft 2017, p. 96-97.

²³⁴ Evans 2004, p. 452.

²³⁵ Storer 2013, p. 53-54. Zie voor de Bierhal-putsch ook Ian Kershaw, *Hitler. De biografie* (Margriet Agricola vert.), Utrecht: Het Spectrum 2011, p. 176-178 en Hett 2018, p. 85.

²³⁶ Kieft 2017, p. 98.

²³⁷ Peukert 1993, p. 222-223; Boterman 2005, p. 109.

²³⁸ Dirk Schumann 2012, *Political violence in the Weimar Republic, 1918-1933. Fight for the streets and fear of civil war* (Thomas Dunlap vert.), New York: Berghahn Books 2012, p. 91-92.

²³⁹ Zie hiervoor Kieft 2017, p. 27-31, 102-106.

²⁴⁰ Zie eveneens Ian Kershaw, *Tot de laatste man. Duitsland 1944-1945* (Ronald Kuil en Tiny Mulder vert.), Houten: Het Spectrum 2018, p. 30. Hitler hield tot aan het einde van de Tweede Wereldoorlog vast aan de hier geventileerde overtuiging. Hij weigerde te capituleren hoewel het zo goed als zinloos was nog door te vechten:

Was ich bekämpfe, ist nicht die Staatsform als solche, sondern der schmachliche Inhalt. Wir wollten in Deutschland die Voraussetzungen dafür schaffen, die allein es möglich machen, daß die eiserne Faust unserer Feinde von uns genommen wird. Wir wollten Ordnung schaffen im Staatshaushalt, die Drohen ausweisen, den Kampf gegen die internationale Börsenversklavung aufnehmen, gegen die Vertrustung unsrer ganzen Wirtschaft, den Kampf gegen die Politisierung der Gewerkschaften, und vor allem sollte wieder eingeführt werden die höchste Ehrenpflicht, die wir als Deutsche kannten, die Pflicht zur Waffe, die Wehrpflicht. Und da frage ich Sie: Ist das, was wir gewollt haben, Hochverrat?²⁴¹

Opvallend in het verweer zijn de indirecte verwijzingen naar het Verdrag van Versailles, het sluiten van het Verdrag had er immers voor gezorgd dat militaire dienst (*die höchste Ehrenpflicht*, volgens Hitler) was afgeschaft en had volgens hem geleid tot economische problemen [*die Vertrustung unsrer ganzen Wirtschaft*]. Volgens Hitler hadden hij en de andere putschplegers daarom geen hoogverraad gepleegd, maar waren zij vanwege het lafhartige regime gedwongen tot een dergelijke daad over te gaan: “[d]ie Anklageschrift sagt, daß wir die Herren in eine Zwangslage hineingestoßen haben. In die Zwangslage waren wir durch die Herren selber geraten, sie haben uns in die Zwangslage hineingestoßen”.²⁴² Hitler werd door Neithardt enkel berispt voor de uitspraak dat hij daadwerkelijk van plan was de Rijkspresident aan te klagen, maar kon verder zijn gang gaan.²⁴³

Zowel dit gebrek aan berisping van Hitler tijdens het proces, de geboden mogelijkheid voor de putsch-plegers om het proces te gebruiken om hun politieke ideeën uit de doeken te doen (dit leverde hen nationale bekendheid op), alsook de straffen die uiteindelijk opgelegd werden, onderschrijven de stelling dat de rechterlijke macht politiek gekleurd was.²⁴⁴ De aanklacht tegen Ludendorff werd geheel verworpen²⁴⁵ en Hitler kreeg een luttel gevangenisstraf van slechts vijf jaar opgelegd, die hij mocht uitzitten in een luxe gevangenis in Landsberg.²⁴⁶ Hij zat hiervan slechts een zeer geringe periode van acht en halve maand uit.²⁴⁷ De andere putsch-plegers kregen eveneens lage straffen.²⁴⁸ Dit is hoogst problematisch. Gesteld kan worden dat de daden van Hitler en zijn aanhangers, die de staat met geweld omver poogden te werpen, werden genormaliseerd.

“[e]r zou, zo verklaarde hij herhaaldelijk en met nadruk, geen herhaling van 1918 optreden, geen nieuwe versie van ‘lahartige’ capitulatie aan het einde van de Eerste Wereldoorlog”.

²⁴¹ ‘Die Rede Hitlers während des Prozesses zum Hitler-Putsch’, februari 1924. Vindplaats eventueel

²⁴² ‘Die Rede Hitlers während des Prozesses zum Hitler-Putsch’, februari 1924. Ewoud Kieft merkt in dit verband op dat het vaderland dat Hitler, Ludendorff en de anderen zouden hebben verraden niet door hen als zodanig werd erkend. Zie hiervoor Kieft 2017, p. 21. Zie eveneens Kieft 2017, p. 30-31, 33. Zie eveneens Bendersky 2014, p. 45.

²⁴³ Zie Kieft 2017, p. 187.

²⁴⁴ Zie Kieft 2017, p. 169.

²⁴⁵ Kieft 2017, p. 191-192; Bendersky 2014, p. 45.

²⁴⁶ Zie hiervoor bijvoorbeeld Hett 2018, p. 85. De Amerikaanse rechtsgeleerde Benjamin Hett spreekt over de gevangenis in Landsberg als een ‘comfortabel appartement’.

²⁴⁷ Kieft 2017, p. 194.

²⁴⁸ Kieft 2017, p. 191-192; Bendersky 2014, p. 45.

Hitler beschouwde het verblijf in de gevangenis overigens geenszins als een straf, hij had – zoals hij zelf omschrijft – eindelijk de mogelijkheid een boek te schrijven:²⁴⁹ “[d]aarmee [het melden in de gevangenis van Landsberg, RB] kreeg ik na jaren ononderbroken aan het werk te zijn geweest voor de eerste keer de mogelijkheid aan een boek te beginnen waar velen me om vroegen en dat mezelf nuttig voor de beweging leek”.²⁵⁰ Dit boek werd het eerste deel van *Mein Kampf* dat in 1925 uitkwam. Daarnaast maakten het plegen van de putsch, het verweer tijdens het proces en de veroordeling hem de held van contrarevolutionair of *völkisch* (een vergaande vorm van nationalisme) Duitsland. Hij werd overladen met brieven, bezoekers en geschenken.

De putsch en de hierop volgende aandacht voor het proces in de media waren volgens de Amerikaanse socioloog Theodore Abel (1896-1988) voor veel mensen die later lid werden van de NSDAP de aanleiding voor een eerste kennismaking met de partij.²⁵¹ Deze conclusie trekt hij uit de essays die later bekend werden als de ‘Abel papers’: 683 essays die werden geschreven als reactie op een door hem uitgezette prijsvraag in juni 1934. De prijsvraag was bedoeld voor mensen die voor 1 januari 1933 lid waren geworden van de NSDAP. Zij kregen de vraag voorgelegd waarom zij lid waren geworden van de NSDAP. Abel trok na analyse van deze essays in zijn boek *Why Hitler came into power* (1938) interessante conclusies (waarover ik later uitgebreider kom te spreken).

Al met al hadden de putsch, het proces en het verblijf in de gevangenis van Landsberg Hitler geen windeieren gelegd. Na zijn vrijlating in november 1924 kon hij in alle rust beginnen aan het opnieuw opbouwen van de politieke invloed van de toen nog verboden NSDAP. Hij besloot voortaan af te zien van een ‘illegale revolutie’ (zoals het plegen van een nieuwe putsch), de partij zou de macht moeten verwerven via democratische verkiezingen: er moest worden gestreefd naar een revolutie via de legale, parlementaire weg.²⁵² Met dit nieuwe inzicht wist hij de deelstaatregering van Beieren overigens ook te overtuigen dat er niet meer gevreesd hoefde te worden voor een nieuwe putsch. Dit was genoeg reden voor de deelstaatregering om het verbod op de partij in januari 1925 op te heffen.

§ 2.5.2. Economische problemen gedurende 1919-1923

De economische problemen van Duitsland in de periode tussen 1919 en 1923 werden veroorzaakt door steeds verder toenemende inflatie, die zich later zou ontwikkelen tot hyperinflatie en uiteindelijk zou leiden tot het volledig instorten van de Duitse economie in 1923.²⁵³ De basis van deze inflatie werd gelegd in de Eerste Wereldoorlog. Duitsland had vanaf het begin van de oorlog geld geleend om de

²⁴⁹ Kieft 2017, p. 194; Bendersky 2014, p. 45. Zie Willem Melching, ‘Verantwoording’, Adolf Hitler, *Mijn strijd* (Mario Molegraaf vert.), Amsterdam: Prometheus 2018, p. 15 over de uitgave van het boek: “Het eerste deel van *Mein Kampf* kwam uit op 18 juli 1925, het tweede deel op 11 december 1926. Daarna werden de beide boekdelen in één band samengevoegd”.

²⁵⁰ Hitler 2018, p. 24.

²⁵¹ Abel 1986, p. 69-70.

²⁵² Zie hiervoor bijvoorbeeld Evans 2004, p. 452 en Bendersky 2014, p. 46.

²⁵³ Lee 2010, p. 21.

steeds verder oplopende kosten te kunnen dragen²⁵⁴ en hoopte dit geld terug te verdienen na de oorlog door – ironisch genoeg – herstelbetalingen op te leggen aan de door haar verslagen vijanden.²⁵⁵ Toen Duitsland zelf de oorlog verloor, was dit de eerste klap voor de economie. De overheid had daarnaast al ten tijde van de Eerste Wereldoorlog geld bijgedrukt zonder de waarde van dit geld te verzekeren. Hiermee was de inflatie al ten tijde van de Eerste Wereldoorlog begonnen.²⁵⁶ Zo waren de prijzen voor levensmiddelen in juli 1915 al 40% hoger dan voor het uitbreken van de oorlog en waren deze tegen het einde van de oorlog waren zij bijna verdubbeld.²⁵⁷ Net na afloop van de oorlog – die Duitsland achterliet met een staatsschuld van 156 miljard dollar²⁵⁸ – was de inflatie nog niet desastreus, maar leidde deze juist tot een gunstig klimaat van investeringen, economische groei en dalende werkloosheid.²⁵⁹ Al snel bleek de inflatie echter niet te stoppen te zijn en liep deze uit op een totale catastrofe. Haffner beschrijft het verloop van de devaluatie van de mark als volgt:

Al in 1920 had de eerste sigaret die ik stiekem had gerookt, vijftig pfenning gekost [toen een hoog bedrag, RB]. Tot aan het eind van 1922 waren de prijzen geleidelijk aan steeds hoger geworden tot het tien- à honderdvoudige van het niveau van voor de oorlog [...]. Dit was echter geleidelijk aan gegaan; lonen, salarissen en prijzen waren over het geheel genomen evenredig verhoogd [...]. Nu [in 1923, na de bezetting van het Ruhrgebied, RB] draaide de mark dol.²⁶⁰

Hoe kon het dat de mark in 1923 ‘doldraaide’? De directe oorzaak hiervan is gelegen in de herstelbetalingen die Duitsland opgelegd kreeg na de Eerste Wereldoorlog. Aan het eind van 1922 liep Duitsland achter met het voldoen van deze betalingen. De Franse president Poincaré, die de herstelbetalingen als enige garantie voor vrede binnen Europa beschouwde,²⁶¹ gaf de Franse troepen hierop het bevel het industriegebied in de Ruhr bezetten.²⁶² De Fransen werden hierbij gesteund door de Belgen, terwijl de Britten duidelijk maakten dat zij niet bereid waren deel te nemen aan de actie.²⁶³

In Duitsland riep Rijkspresident Ebert na het binnentrekken van de Franse troepen de noodtoestand uit.²⁶⁴ De regering riep de bevolking in het Ruhrgebied op tot ‘passief verzet’. Dit betekende dat de productie in het gebied geheel werd stopgezet om te voorkomen dat Frankrijk zou profiteren van de bezetting. Echter, dit passieve verzet – dat werd bekostigd door het voortdurend

²⁵⁴ Evans 2004, p. 103.

²⁵⁵ Storer 2013, p. 86; Dassen 2014, p. 171.

²⁵⁶ Evans 2004, p. 103.

²⁵⁷ Balderston 2002, p. 33.

²⁵⁸ Dassen 2014, p. 171.

²⁵⁹ Kershaw 2016, p. 125.

²⁶⁰ Haffner 2002, p. 57.

²⁶¹ Balderston 2002, p. 22.

²⁶² Peukert 1993, p. 59; Evans 2004, p. 105; Hett 2018, p. 84; Bendersky 2014, p. 10.

²⁶³ Balderston 2002, p. 22.

²⁶⁴ Zie Jacobson & Schlink 2002, p. 13. Arthur Jacobson en Bernard Schlink wijzen erop dat dit beroep op artikel 48 van de constitutie illustreert hoe de Rijkspresident zich gemakkelijk tot een belangrijke figuur kon ontpoppen in tijden van crisis.

bijdrukken van geld – bracht de fatale klap toe aan de toch al instabiele Duitse economie.²⁶⁵ De inflatie veranderde in hyperinflatie²⁶⁶ en in rap tempo verloor geld zijn waarde vrijwel geheel.²⁶⁷ Het tempo waarin geld zijn waarde verloor, was zelfs zo rap dat de situatie zich voordeed dat iemand een kop koffie ter waarde van 5000 mark bestelde en bij het afrekenen (slechts een uur later) 8000 mark moest betalen. Friedrich Kroner beschrijft de situatie in een artikel in de *Berliner Illustrierte Zeitung* van 26 augustus 1923:

It pounds daily on the nerves: the insanity of numbers, the uncertain future, today, and tomorrow become doubtful once more overnight. An epidemic of fear, naked need [...]. No disease is contagious as this one [...]. Rice, 80,000 marks a pound yesterday, costs 160,000 mark today, and tomorrow perhaps twice as much [...]. The zeros, *the multiplying zeros!*²⁶⁸

De steeds verder toenemende inflatie was niet alleen economisch, maar ook politiek gezien een ramp. Het leidde tot een steeds grotere fragmentatie en zorgde ervoor dat de kiezers in toenemende door partijen aan de extreme weerszijden van het politieke spectrum werden aangetrokken. Geld, inkomen en stabiliteit werden gezien als vervlogen waarden uit het bourgeois tijdperk van het Keizerrijk. Deze waarden waren failliet, net als het politieke systeem dat deze waarden voorstond – zo luidde de redenering. De hyperinflatie leidde tot grote onvrede over de Weimardemocratie en de partijen die haar vertegenwoordigden.²⁶⁹ Dit wordt bijvoorbeeld geïllustreerd door de uitslagen van de verkiezingen van de Rijksdag op 4 mei 1924 waarbij de communistische KPD en nationalistische *Deutschnationale Volkspartei* (DNVP) overwinningen boekten.²⁷⁰ De dag na de verkiezingen schrijft de *Deutsche Allgemeine Zeitung*: “[d]ie bisher bekannt gewordenen Zahlen lassen erkennen, daß die allgemeine Erwartung über den Wahlausfall sich bestätigt hat und daß die *radikalen Flügel* [cursivering RB] gestärkt worden sind”.²⁷¹

Het is niet verwonderlijk dat juist de DNVP na de crisis in het Ruhrgebied, die volgens veel mensen direct werd veroorzaakt door de herstelbetalingen in het Verdrag van Versailles, aan steun won. Het eerste speerpunt van de DNVP was namelijk de herziening van het Verdrag van Versailles:

Die Freiheit des deutschen Volkes von fremder Zwangsherrschaft ist die Voraussetzung der nationalen Wiedergeburt. Auf freiem Boden ein neu erstarktes Reich, die abgerissenen deutschen Lande ihm wieder vereint, das ist und bleibt das Ziel aller deutschen Politik. Darum erstreben wir die Änderung des

²⁶⁵ Peukert 1993, p. 60; Schumann 2012, p. 113.

²⁶⁶ Balderston 2002, p. 36. Balderston verdeelt de inflatie in zeven fases. De eerste fase loopt van augustus 1914 tot november 1918 en de finale fase loopt van juni tot november 1923. Vanaf juni 1923 (de finale fase) kan worden gesproken van ‘hyperinflatie’, hetgeen ook blijkt uit de tabel op pagina 35.

²⁶⁷ Evans 2004, p. 105; Kieft 2017, p. 126.

²⁶⁸ *Berlin Illustrierte Zeitung*, 25 augustus 1923. Engelse vertaling ontleend aan Kaes, Jay & Dimendberg 1994, p. 63.

²⁶⁹ Zie hiervoor Evans 2004, p. 109-111. Zie voor een soortgelijke beschouwing Storer 2013, p. 95-97 en Bendersky 2014, p. 10.

²⁷⁰ Storer 2013, p. 23; Schumann 2012, p. 145.

²⁷¹ *Deutsche Allgemeine Zeitung*, 5 mei 1924.

Versailler Vertrages, die Wiederherstellung der deutschen Einheit und den Wiedererwerb der für unsere wirtschaftliche Entwicklung notwendigen Kolonien.²⁷²

De hoeveelheid stemmers die de partij aantrok werd waarschijnlijk ook vergroot door een aantal artikelen over de dolkstootlegende die de nationalist Paul Cossmann (1869-1942) had gepubliceerd in aanloop naar de verkiezingen. Deze verkregen landelijke aandacht en werden door de DNVP gebruikt om stemmen te trekken. Hoewel niet met zekerheid te zeggen is dat de artikelen direct bijdroegen aan het trekken van stemmen door de DNVP, zijn de artikelen wel exemplarisch voor de aandacht die de dolkstootlegende kreeg in deze periode en hoe de mythe werd ingezet in de propaganda. De artikelen van Cossmann refereerden aan de betrokkenheid van de (M)SPD bij de stakingen van begin 1918 en ondermijnden hiermee de geloofwaardigheid van de SPD ten tijde van de Weimarrepubliek.

Ook in de periode na de verkiezingen, tijdens het smaadproces (november 1925) dat werd aangespannen tegen Cossmann door Martin Gruber (redacteur van het sociaaldemocratische *Münchener Post*), kreeg de mythe veel aandacht. Volgens de sociaaldemocratische krant *Vorwärts* werd de aanklacht door Gruber ingediend aangezien hij de artikelen van Cossmann beschouwde als ‘the greatest possible insult towards the Social Democratic Party and its leadership by accusing them of treason against their country’.²⁷³ Cossmann werd echter vrijgesproken door de rechtbank.

De hyperinflatie leidde tevens tot steeds verder toenemende criminaliteit. Deze werd enerzijds veroorzaakt omdat tastbare goederen de enige zaken waren die nog enige waarde bezaten en anderzijds omdat mensen soms simpelweg geen andere oplossing zagen dan voedsel te stelen om hun honger te stillen. Geweld nam, vooral in de steden, ten gevolge van de armoede en werkloosheid sterk toe.²⁷⁴ Dit leidde voor veel mensen tot het idee dat er een burgeroorlog dreigde uit te breken. Dit is echter vooral gebaseerd op speculatie en niet op de werkelijkheid. De hyperinflatie leidde niet tot iets dat leek op een ‘revolutionaire situatie’.²⁷⁵

De gebeurtenissen in het Ruhrgebied leidden wel tot een verandering in de buitenlandse politiek. Aangezien de Duitse economie ten gevolge van de hyperinflatie geheel was ingestort, werd het – ook in Frankrijk – duidelijk dat Duitsland de herstelbetalingen niet langer kon voldoen.²⁷⁶ Een commissie van financieel experts, onder leiding van de Amerikaanse Charles Dawes (1865-1951), kwam bijeen om nieuwe, realistischere voorwaarden voor betaling te formuleren. Dit resulteerde in het ‘Dawesplan’ dat in april 1924 werd voorgesteld en op 1 september 1924 in werking trad.²⁷⁷ Toen

²⁷² Grundsätze der Deutschnationalen Volkspartei (1920).

²⁷³ *Vorwärts*, 21 november 1925. Engelse tekst ontleend aan Vascik & Sadler 2015, p. 168.

²⁷⁴ Evans 2004, p. 110-111; Storer 2013, p. 97.

²⁷⁵ Schumann 2012, p. 134.

²⁷⁶ Zie hiervoor Lee 2010, p. 76. Stephen Lee beschrijft dat dit in principe het doel was geweest van de Duitse binnenlandse politiek.

²⁷⁷ Storer 2013, p. 100. Voor de voorwaarden van het Dawesplan, zie Balderston 2002, p. 23.

duidelijk werd dat een nieuw plan dat de betaling van de herstelbetalingen zou garanderen tot stand zou worden gebracht, trok Frankrijk zijn troepen terug uit het Ruhrgebied.²⁷⁸

In Duitsland werd een begin gemaakt met het opbouwen van een nieuw financieel stelsel. Een nieuwe munt, de ‘Rentenmark’, werd geïntroduceerd.²⁷⁹ De waarde van deze munt werd niet langer gebaseerd op de goudstandaard, maar op onroerend goed en land. De nieuwe munt werd al snel geaccepteerd en de economie stabiliseerde.²⁸⁰ Echter, begin 1924 begon de waarde van de munt opnieuw te dalen. Hierna werd wederom een nieuwe munt (de Rijksmark) geïntroduceerd in september 1924 en werd de Rijksbank [*Reichsbank*] onder toezicht geplaatst van een controlerend orgaan, gevestigd in het Dawesplan.²⁸¹ Het feit dat de Amerikanen opnieuw betrokken raakten bij het stellen van de voorwaarden van het Verdrag droeg bij aan de latere politieke stabilisatie in Europa en Duitsland tussen 1924 en 1929,²⁸² maar zorgde eveneens voor toegenomen betrokkenheid van de Amerikanen bij de Duitse economie – hetgeen later vergaande consequenties zou hebben waarover ik in paragraaf 2.7.1 kom te spreken.

§ 2.6. *Stilte voor de storm. Weimars ‘gouden jaren’: 1924-1929*

Na de inwerkingtreding van het Dawesplan brak een periode aan die beschouwd kan worden als een periode van relatieve rust en die in de literatuur soms zelfs wordt aangeduid als Weimars ‘gouden jaren’. De gebeurtenissen in het Ruhrgebied hadden het merendeel van het Duitse volk duidelijk gemaakt dat het zich geen illusies hoefde te maken: Duitsland was gedwongen de herstelbetalingen te voldoen en protest tegen deze betalingen had geen zin. Dit besef leidde onder de regering tot een verandering in het buitenlandbeleid, die werd voorgestaan door de Minister van Buitenlandse Zaken: Gustav Stresemann (1878-1929)²⁸³ van de rechts-liberale *Deutsche Volkspartei* (DVP). Hoewel hij tijdens de Eerste Wereldoorlog een groot voorstander van *Siegfrieden* was geweest, zette hij zich nu in voor het meewerken aan het vervullen van de bepalingen zoals neergelegd in het Verdrag van Versailles.²⁸⁴ Deze *Erfüllungspolitik* droeg bij aan het verbeteren van de relatie tussen Duitsland en de geallieerden.²⁸⁵ Zo werd in oktober 1925 het Verdrag van Locarno gesloten, dat tot stand kwam na een conferentie in het Zwitserse Locarno die plaatsvond tussen 5 en 16 oktober. In dit Verdrag erkende Duitsland de westelijke grenzen van België en Frankrijk en kwamen Frankrijk, België en Duitsland overeen elkaar niet aan te vallen om zo een herhaling van de invasie van het Ruhrgebied te

²⁷⁸ Peukert 1993, p. 60, 195.

²⁷⁹ Evans 2004, p. 109; Kershaw 2016, p. 184.

²⁸⁰ Evans 2004, p. 109.

²⁸¹ Balderston 2002, p. 58-59.

²⁸² Balderston 2002, p. 23.

²⁸³ Peukert 1993, p. 193. Voor een beschrijving van de levensloop van Gustav Stresemann, zie Hett 2018, p. 86-89.

²⁸⁴ Storer 2013, p. 126.

²⁸⁵ Peukert 1993, p. 201.

voorkomen. Op 1 december 1926 begon een geleidelijke terugtrekking van de geallieerde troepen uit het Rijnland. Duitsland trad in datzelfde jaar toe tot de Volkenbond²⁸⁶ en ondertekende voorts op 27 augustus 1928 samen met 22 andere landen het Briand-Kellog-Verdrag, waarin werd bepaald dat een aanvalsoorlog in de toekomst als onrechtmatig moest worden beschouwd.

Hoewel deze periode, zoals gezegd, relatieve stabiliteit vertegenwoordigde en de integratie van Duitsland in de internationale gemeenschap langzaam toenam, moet deze stabiliteit mijns inziens niet worden overschat. In deze periode werden de fundamenten gelegd voor een nieuwe crisis, die in de daaropvolgende jaren tot uiting zou komen.²⁸⁷ Het was, zoals het spreekwoord luidt, stilte voor de storm. In de woorden van Haffner: “[t]e veel rampspoed diende zich onder de oppervlakte aan, te veel demonisch kwade krachten bleven op de achtergrond voelbaar, weliswaar geboeid en stom gemaakt voor het ogenblik, maar niet werkelijk geliquideerd”.²⁸⁸

De relatief rustige jaren werden bijvoorbeeld niet gekenmerkt door stabiele regeringen. Hoewel het probleem nog niet – zoals later het geval was – werd gevormd door de onmogelijkheid een regering te formeren die werd gesteund door een meerderheid in de Rijksdag, bleek het wel onmogelijk om een stabiele meerderheidsregering te vormen.²⁸⁹ De tegenstelling tussen en fragmentatie van de politieke partijen werd namelijk steeds groter gedurende deze periode.²⁹⁰ Daarnaast begonnen ‘radicale’ partijen zich te ontwikkelen en zagen zij hun aanhang groeien.²⁹¹ Zo legde de NSDAP juist gedurende deze periode de basis voor het latere succes.²⁹² In 1925 stonden er officieel slechts 27.117 mensen geregistreerd als lid van de partij, maar in 1928 was dat aantal al zo goed als verviervoudigd naar 108.717. Tijdens de landelijke verkiezingen van 1928 haalde de partij ongeveer 2,6% van de stemmen (ongeveer 810.000 mensen hadden op de NSDAP gestemd). Een verklaring hiervoor kan bijvoorbeeld worden gevonden in het feit dat de economische crisis weliswaar voorbij was, maar dat de schade die deze crisis had aangericht niet was verdwenen: spaargeld was verdampt, leningen waren verloren – vooral onder de middenklasse was de gelegen schade en ontevredenheid groot. Daarnaast steeg de werkloosheid in deze periode. Het toenemende succes van de NSDAP was enkel een voorbode voor wat er zou kunnen gebeuren indien een nieuwe crisis de kop op zou steken.

²⁸⁶ Peukert 1993, p. 200; Hett 2018, p. 89; Dassen 2014, p. 344; Sharp 2010, p. 51-52. De Volkenbond was na de Eerste Wereldoorlog opgericht en streefde vanaf 1920 naar internationale vrede en samenwerking. Zie hiervoor Kershaw 2016, p. 144. De Volkenbond was gebaseerd op het laatste punt in Woodrow Wilsons Veertienpuntenplan van 8 januari 1918: “A general association of governments must be formed under specific covenants for the purpose of affording mutual guarantees of political independence and territorial integrity to great and small States alike”.

²⁸⁷ Kershaw 2016, p. 180-181.

²⁸⁸ Haffner 2002, p. 77.

²⁸⁹ Lee 2010, p. 90-91.

²⁹⁰ Lee 2010, p. 92.

²⁹¹ Lee 2010, p. 92-93.

²⁹² Peukert 1993, p. 236.

De stabiele jaren maakten eveneens geen einde aan de steeds verder gemilitariseerde politieke cultuur, waarvan de basis was gelegd tussen 1921 en 1924 toen na het verbod van de Freikorpsen andere militaire en politieke verbanden (zoals de Staalhelm) werden gesticht. In de relatief stabiele periode begonnen politieke bijeenkomsten van deze verbanden steeds belangrijker te worden. Deze bijeenkomsten, die vaak werden bewaakt door paramilitairen, waren een broedplaats voor geweld. Door het toenemende potentieel van auto's en trucks begon de politiek zich steeds meer op straat af te spelen.²⁹³ Vijandschap was de notie die in toenemende mate het politieke debat beheerste. Voor de nationalistische partijen waren de communisten bij uitstek de vijand waartegen zij zich richtten. De communisten richtten zich op hun beurt tegen de Weimarstaat en pleitten voor een proletarische revolutie. De NSDAP was een van de weinige partijen die zich openlijk tegen de Joden richtte.²⁹⁴

Net als de politieke stabiliteit, was ook de economische stabiliteit onheilspellend voor de jaren die zouden volgen. Na de totstandkoming van het Dawesplan en de nieuwe munt waren de economische problemen, zoals beschreven, (voorlopig) voorbij.²⁹⁵ De Duitse economie ontwikkelde zich tot de tweede economie van de wereld, na die van de Verenigde Staten.²⁹⁶ De economische stabiliteit en groei werden echter bereikt door grote aantallen kortlopende leningen uit de Verenigde Staten.²⁹⁷ Het percentage geleend geld liep in Duitsland tussen 1924 en 1928 op tot 25% van het nationaal inkomen.²⁹⁸ Dit leidde ertoe dat de Duitse economie in de praktijk al snel volledig afhankelijk werd van deze leningen en hiermee van de economische situatie in de Verenigde Staten.²⁹⁹

Daarnaast zorgden de herstelbetalingen ook in de relatief rustige jaren voor aanhoudende spanningen. In 1928 zou het termijnbedrag van de betalingen omhooggaan. De Amerikaanse Owen Young (1874-1962) deed hierop een voorstel tot herziening van het Dawesplan. Het termijnbedrag zou naar beneden worden bijgesteld, maar Duitsland zou wel tot in 1988 herstelbetalingen dienen te betalen aan de geallieerden.³⁰⁰ Een aantal nationalistische bewegingen, waaronder de NSDAP, verenigden zich in het verzet tegen het Young-plan en eisten dat de bevolking zich hier in een referendum over zou kunnen uitspreken. Uiteindelijk kwam dit referendum er, maar stemde slechts 14% van de bevolking tegen. Hoewel een ruime meerderheid van de bevolking aldus voor de aanname van het Young-plan bleek te zijn, leverde het de groeperingen die zich tegen het plan hadden gekeerd in de jaren die volgden, onder invloed van nieuwe crises, een welkom propagandamiddel op. Vooral

²⁹³ Schumann 2012, p. 185-187.

²⁹⁴ Schumann 2012, p. 200.

²⁹⁵ Lee 2010, p. 86; Storer 2013, p. 54.

²⁹⁶ Lee 2010, p. 88.

²⁹⁷ Hett 2018, p. 127.

²⁹⁸ Balderston 2002, p. 62.

²⁹⁹ Lee 2010, p. 90; Jacobson & Schlink 2002, p. 13; Peukert 1993, p. 196.

³⁰⁰ Bendersky 2014, p. 58; Balderston 2002, p. 25.

de NSDAP wist na de economische crisis van 1929 (waarover ik in paragraaf 2.7.1 kom te spreken) vanwege het verzet tegen de aanname van het plan veel extra stemmen te trekken.³⁰¹

De economische crisis van 1929 betekende het einde van Weimars ‘gouden tijdperk’, waarvan de stabiliteit aldus niet moet worden overschat. Onderhuids bleven spanningen aanwezig, terwijl de Republiek niet de tijd kreeg om deze spanningen werkelijk te overkomen: een nieuwe periode van crisis diende zich spoedig aan.

§ 2.7. *Weimars tweede crisisjaren: 1929-1933*

De dood van Stresemann op 3 oktober 1929 valt bijna exact samen met het einde van Weimars ‘gouden jaren’ tussen 1924 en 1929.³⁰² In de periode tussen 1929 en 1933 stak het klimaat van economische en politieke crises dat de Republiek eerder had gekenmerkt wederom de kop op. De economische crisis werd veroorzaakt door de ‘Wall Street crash’ eind oktober 1929 in de Verenigde Staten, die direct invloed uitoefende op de toch al fragiele politieke situatie in Duitsland.³⁰³ De economische crisis leidde al snel tot een politieke crisis en steeds meer mensen voelden zich aangetrokken tot de nationalistische retoriek in het algemeen en de partij van Hitler, de NSDAP, in het bijzonder.³⁰⁴ In deze paragraaf beschrijf ik de crises van politieke en economische aard waar de Weimarrepubliek gedurende haar laatste jaren mee te maken kreeg.

§ 2.7.1. *Economische crisis: de Beurskrach van 1929*

Na de stabilisatie van het Duitse financiële systeem in 1924, was Duitsland terecht gekomen in een wereldwijde leningencirkel. Duitsland betaalde herstelbetalingen aan (onder andere) Groot-Brittannië en Frankrijk. Deze landen gebruikten, op hun beurt, de Duitse herstelbetalingen om hun schulden – gecreëerd in de Eerste Wereldoorlog – te voldoen aan de Verenigde Staten. Ten slotte leende de Verenigde Staten dit geld weer aan Duitsland, in de vorm van kortlopende leningen.³⁰⁵ De Duitse economie werd hierdoor in aanzienlijke mate afhankelijk van de Amerikaanse economie in het algemeen en deze kortlopende leningen in het bijzonder. Toen de economische situatie in de Verenigde Staten begon te verslechteren, had dit derhalve eveneens grootschalige gevolgen voor de Duitse economie. De desastreuze gevolgen voor de Duitse economie waren het directe gevolg van het instorten van de effectenbeurs van Wall Street die meestal wordt gedateerd op 24 oktober 1929 (*Black Thursday*³⁰⁶) of op 29 oktober (*Black Tuesday*), terwijl er feitelijk sprake was van een

³⁰¹ Zie eveneens Bendersky 2014, p. 59.

³⁰² Kershaw 2016, p. 220; Bendersky 2014, p. 61.

³⁰³ Lee 2010, p. 150, 156.

³⁰⁴ Kershaw 2011, p. 227.

³⁰⁵ Storer 2013, p. 105-106; McElvaine 2009, p. 34.

³⁰⁶ Kershaw 2016, p. 183.

aaneenschakeling van dalende cijfers van de beurs tussen 3 september en 13 november³⁰⁷ – en de Grote Depressie die hierop volgde.

Voorafgaand aan de crisis, tussen 1922 en 1929, hadden de Verenigde Staten een enorme economische groei gekend. Deze economische *boom* werd later bekend onder de naam ‘Coolidge Prosperity’, genoemd naar de Amerikaanse president van 1923 tot 1929: Calvin Coolidge (1872-1933),³⁰⁸ en de welvarende jaren ‘20 van de twintigste eeuw in Amerika kwamen later bekend te staan als de ‘New Era’. De *boom* was veroorzaakt door de enorme vooruitgang van de techniek en vooral door de verkoop van auto’s die hierdoor tot ongekende hoogte steeg. Kenmerkend voor de rijkdom die de New Era met zich meebracht, was dat praktisch iedereen ervan profiteerde – maar niet in gelijke mate. Vooral de 24.000 rijkste Amerikaanse families profiteerden van de economische groei. In 1929 verdienden deze families (samen 0,1% van de Amerikaanse populatie) net zoveel als de 42% (11,5 miljoen) armste families tezamen. De toename van hun rijkdom werd vooral veroorzaakt door de groeiende productiviteit, die wederom mogelijk werd gemaakt door technologische vooruitgang. Echter, aangezien een groot deel van de Amerikaanse populatie veel minder geld te besteden had dan een (heel) klein deel, ontstond er al snel een productieoverschot. Dit overschot liep verder op door de toenemende investeringen van de kleine groep rijken.³⁰⁹

Ondertussen nam speculatie op de aandelenmarkt een vlucht, aandelen werden opgekocht om ze zo snel mogelijk weer door te verkopen voor een hogere prijs. Tijdens de economische *boom* stegen de winsten die hiermee behaald konden worden tot duizelingwekkende hoogte. Het systeem was echter gedoemd om vroeg of laat in te storten. Zoals de Amerikaanse historicus Robert McElvaine (geb. 1947) het treffend beschrijft in zijn boek *The great depression. America, 1929-1941* (1984):

[..] the New Era economy was peculiarly dependent on a continued high level of luxury spending and investment by those receiving a disproportionately large share of the national income. If something caused a sudden loss of confidence by these affluent Americans, the whole economic structure might collapse, particularly if the decline [...] coincided with the loss of foreign markets and a saturation of the credit-purchase market at home. Just such a confluence occurred in the fall of 1929.³¹⁰

De eerste tekenen van terugloop van de groei van de New York Times Index op Wall Street werden waargenomen op 3 september 1929. Deze terugloop ontwikkelde zich langzaam, tot de klap volgde in de dagen rond 23 en 24 oktober. De *brokers* verloren hun vertrouwen in de aandelenmarkt, waardoor zij hun aandelen zo snel mogelijk van de hand wilden doen, met rap dalende prijzen tot gevolg. De ineenstorting van de effectenbeurs, die vanaf eind november een feit was, werd gevolgd door afname van investeringen door de kleine groep rijken waar de economie in toenemende mate van afhankelijk was geworden; zij verloren immers hun vertrouwen in de winstgevendheid van de investeringen. De

³⁰⁷ McElvaine 2009, p. 46.

³⁰⁸ McElvaine 2009, p. 16.

³⁰⁹ McElvaine 2009, p. 38-41.

³¹⁰ McElvaine 2009, p. 41.

industriële productie en Amerikaanse import liepen diensgevolge snel terug: de Grote Depressie deed zijn intrede. De gevolgen van deze Depressie waren in de Verenigde Staten enorm, zo steeg de werkloosheid van 3,2 naar 24,9% tussen 1929 en 1933.³¹¹

De Amerikaanse economische depressie mondde uit in een vrijwel wereldwijde economische depressie. Ook in Duitsland waren de gevolgen voor de economie bijzonder groot. Zo vroegen de Amerikaanse geldschieters de geleende bedragen – waar Duitsland in grote mate van had kunnen profiteren en afhankelijk van was geworden – terug,³¹² terwijl Duitsland ook gehouden bleef de herstelbetalingen te voldoen aan Frankrijk, België en Groot-Brittannië.³¹³ Alles bij elkaar leverde dit een enorme belasting op voor de Duitse economie.

Tegen 1930 had de massale werkloosheid, die de Verenigde Staten eerder had getroffen ten gevolge van de crisis, ook het Europese vaste land bereikt.³¹⁴ In Duitsland was het aantal werklozen in de periode 1925-1926 al sterk toegenomen door de steeds verder doorgevoerde rationalisatie in de industriële sector. In 1927 was een werkloosheidsregeling ingevoerd, die sinds de invoering al ernstig onder druk stond. De Staat was toen al amper in staat om alle werklozen van een uitkering te voorzien.³¹⁵ Na de *Beurskrach* en de hierop volgende economische depressie werd de druk op dit stelsel verder opgevoerd en raakte het overbelast: de Staat was simpelweg niet bij financiële machte om het grote aantal werklozen van een uitkering te voorzien.³¹⁶ In 1932 bereikte de werkloosheid een hoogtepunt, op dat moment waren 20 van de 65 miljoen Duitsers werkloos.³¹⁷ Volgens schattingen zaten er daarnaast nog minstens 2 miljoen mensen zonder baan, die niet officieel stonden geregistreerd als werkloos.³¹⁸ In datzelfde jaar werden de verplichting herstelbetalingen onder het Verdrag van Versailles, vanwege Duitslands ernstige financiële problemen, opgeheven.³¹⁹

In aanzienlijke mate werden ook banken door de crisis getroffen. De bankencrisis begon in mei 1931 in Oostenrijk nadat bekend werd dat Kreditanstalt, een van de grootste banken van het land, enorme verliezen had geleden. De bankencrisis verspreidde zich snel over de rest van Europa en bereikte in Duitsland zijn hoogtepunt met een algemene sluiting van banken tussen 13 juli en begin augustus.³²⁰ Twee Duitse banken gingen gedurende deze periode failliet.³²¹ Deze banken, DANAT en Darmstadt, waren een van de grootste banken van Duitsland op dat moment. Hun faillissementen

³¹¹ McElvaine 2009, p. 75.

³¹² Lee 2010, p. 157.

³¹³ Storer 2013, p. 107.

³¹⁴ Kershaw 2016, p. 236.

³¹⁵ Hett 2018, p. 127.

³¹⁶ Kershaw 2016, p. 192.

³¹⁷ Kershaw 2016, p. 237. Zie ook Bendersky 2014, p. 60.

³¹⁸ Balderston 2002, p. 79.

³¹⁹ Zie Udo di Fabio, *Der Weimarer Verfassung: Aufbruch und Scheitern. Eine verfassungshistorische Analyse*, München: C.H. Beck 2018, p. 120-121.

³²⁰ Balderston 2002, p. 85-86.

³²¹ Kershaw 2011, p. 256.

waren een rechtstreeks gevolg van het trauma dat de Duitse bevolking had opgelopen tijdens de hyperinflatie van 1923. Toen inflatie, ten gevolge van de depressie, opnieuw inzette, haastten veel spaarders zich naar de bank om hun spaargeld op te nemen. De banken, die toch al onder druk stonden, konden in toenemende mate niet meer voldoen aan de eisen van de spaarders en vielen om.³²²

§ 2.7.2. *Politieke crises gedurende 1929-1933*

In de Verenigde Staten leidde de economische depressie tot felle kritiek op de politieke leiders en het economische systeem. Vooral de Republikeinse president ten tijde van de Crash op Wall Street, Herbert Hoover (1874-1964), kreeg het zwaar te verduren. Onder grote delen van de bevolking werd hij persoonlijk verantwoordelijk gehouden voor de economische malaise en de schrijnende situatie waarin veel mensen dientengevolge terecht waren gekomen. De benarde economische situatie leidde tot – in sommige gevallen grootschalige – protesten onder de bevolking en de dreiging van een revolutie hing in de lucht.³²³ In 1932 stonden belangrijke presidentsverkiezingen gepland en zoals McElvaine treffend beschrijft: “[t]he person elected president in 1932 would have what might well be the last chance to save the system through peaceful change. It was one of history’s critical moments”.³²⁴

Deze verkiezingen resulteerden in een overwinning van de Democraat Franklin Roosevelt (1888-1945). Roosevelt werd door grote delen van de bevolking beschouwd als een vaderlijke figuur die de natie kon bevrijden uit de benarde situatie. Hij was een democratische en gematigde figuur, want terwijl er in de Senaat welwillendheid bestond om vergaande bevoegdheden over te dragen aan de president, hield Roosevelt zijn bevoegdheden beperkt tot het absolute minimum.³²⁵ Onder Roosevelts leiding en het grote vertrouwen onder de bevolking dat hij genoot, werden vergaande hervormingen doorgevoerd binnen het bestaande systeem – deze hervormingen werden bekend onder de naam ‘New Deal’.³²⁶ In Amerika leidde de economische crisis hiermee niet tot een revolutie of dictatuur. Dit Amerikaanse voorbeeld toont aan dat personen een belangrijke invloed kunnen hebben op het verloop van de geschiedenis, vooral ten tijde van – in de woorden van McElvaine – ‘history’s critical moments’. Het toont tevens aan dat het geen vanzelfsprekendheid is dat er in een (economische) crisis altijd wordt gekozen voor ‘extreme’ partijen.

In Duitsland leidde de depressie eveneens tot protesten onder de bevolking. De depressie werkte hier als katalysator op de al explosieve politieke situatie en er leefden grote zorgen over de

³²² Storer 2013, p. 109.

³²³ Zie McElvaine 2009, p. 91-92 voor voorbeelden van onrust onder de bevolking in de periode 1931-1932.

³²⁴ McElvaine 2009, p. 94.

³²⁵ McElvaine 2009, p. 167.

³²⁶ Zie voor New Deal-wetgeving bijvoorbeeld McElvaine 2009, p. 148-163.

toekomst onder de bevolking.³²⁷ In tegenstelling tot in de Verenigde Staten, mondde de economische crisis hier uit in een totale crisis van zowel Staat als samenleving.³²⁸ De democratische partijen kregen de schuld van de crisis en kiezers keerden zich in toenemende mate af van deze gematigde, democratische politieke partijen.³²⁹ 75% van de Duitsers bleek in deze periode de voorkeur te geven aan een dictatuur: een militaire zoals voorgestaan door de conservatieve nationalisten, een proletarische zoals voorgestaan door de communisten of een met Hitler, de sterke man, als leider van de natie.³³⁰

Feitelijk waren de eerste stappen richting een meer autoritair bewind in Duitsland al in 1925 gezet, toen de overleden sociaaldemocratische Rijkspresident Ebert werd opgevolgd door Hindenburg.³³¹ Hindenburg, als een van de belangrijkste vertegenwoordigers van de dolkstootlegende,³³² kan zeker in vergelijking met Ebert worden beschouwd als een (meer) antidemocratische en contrarevolutionaire kracht. Zijn antidemocratische houding kwam echter pas later tot uiting, toen het kabinet van de sociaaldemocratische Rijkskanselier Hermann Müller (1890-1967) ten val kwam. Het kabinet-Müller, dat sinds 1928 aan de macht was en een van de meest stabiele regeringen sinds de geboorte van de Weimarrepubliek was geweest, kon het niet eens worden over de benodigde maatregelen om de economische crisis tot een einde te brengen. Op 27 maart 1930 diende Müller zijn ontslag in en zijn kabinet was hiermee het eerste politieke slachtoffer van de Grote Depressie. Het ontslag van Müller bleek later het begin van het einde van de Weimardemocratie. Hierna regeerde namelijk geen enkele regering – tot die van Hitler vanaf maart 1933 – meer met een meerderheid in de Rijksdag.³³³

Müller werd opgevolgd door Heinrich Brüning (1885-1970).³³⁴ Brüning, die officieel behoorde tot de katholieke *Zentrum*-partij, maakte er geen geheim van de voorkeur te geven aan een autoritaire regeringsvorm.³³⁵ Hij maakte deel uit van de conservatieve clique die zich rondom Hindenburg vormde. Deze clique beschouwde het regeren op basis van artikel 48 als de uitgelezen kans om de machtsbasis van de conservatieve elite (bijvoorbeeld het leger en de industriëlen) te vergroten. De leden van de clique gebruikten – of beter gezegd, misbruikten – de politieke en economische crisis, en de onvrede onder de bevolking die hiermee gepaard ging, om de parlementaire

³²⁷ Kershaw 2016, p. 243; Kershaw 2011, p. 227. Dit uitte zich bijvoorbeeld ook in het indienen van een ontwerpvoorstel voor vrijwillige sterilisatie van mensen met een erfelijke afwijking. Zie hiervoor Kershaw 2016, p. 245.

³²⁸ Kershaw 2016, p. 247.

³²⁹ Storer 2013, p. 171.

³³⁰ Kershaw 2016, p. 253. Zie hiervoor ook Evans 2004, p. 442-443.

³³¹ Storer 2013, p. 173.

³³² Hett 2018, p. 126. Zie hiervoor eveneens 'Paul von Hindenburg. The Stab in the Back' (Kaes, Jay & Dimendberg 1995, p. 15-16).

³³³ Evans 2004, p. 247, 275.

³³⁴ Kershaw 2011, p. 230. Zie over de politieke voorkeuren van Brüning, Hett 2018, p. 127-129.

³³⁵ Bendersky 2014, p. 64.

democratie om te buigen naar een autoritaire dictatuur.³³⁶ In toenemende mate werd artikel 48 van de constitutie, dat was bedoeld om de Republiek te beschermen in tijdens van crisis, ingezet als permanente machtsbasis. Hiermee werd de Rijksdag buiten spel gezet.³³⁷ In dit artikel, waarover ik in paragraaf 3.6 verder kom te spreken, was het volgende bepaald:

Der Reichspräsident kann, wenn im Deutschen Reiche die öffentliche Sicherheit und Ordnung erheblich gestört oder gefährdet wird, die zur Wiederherstellung der öffentlichen Sicherheit und Ordnung nötigen Maßnahmen treffen, erforderlichenfalls mit Hilfe der bewaffneten Macht einschreiten. Zu diesem Zwecke darf er vorübergehend die in den Artikeln 114, 115, 117, 118, 123, 124 und 153 festgesetzten Grundrechte ganz oder zum Teil außer Kraft setzen.³³⁸

De aanwending van dit artikel moet tot op zekere hoogte ook worden beschouwd als onvermijdelijk, aangezien het na 27 maart 1930 – toen de sociaaldemocraten na het ontslag van Müller weigerden nog langer aan een coalitie deel te nemen – vrijwel onmogelijk was geworden een regering te vormen die werd gesteund door een meerderheid in de Rijksdag.³³⁹ Om dit gebrek te compenseren, werd gebruik gemaakt van artikel 48 van de constitutie. Hiermee waren feitelijk de eerste stappen richting de uitholling van de parlementaire democratie en richting een autoritair regime gezet.³⁴⁰ De inzet van dit artikel illustreert hiermee het gevaar dat gelegen is in het inzetten van noodbevoegdheden: wie zorgt er immers voor dat deze noodbevoegdheden weer worden afgestaan? Onder iemand als Ebert had dit geen probleem geleken, maar nu – in een situatie waarin de conservatieve clique rondom Hindenburg steeds meer macht naar zich toetrok – leek deze vraag ineens urgent.

Onder Hindenburg en de conservatieve clique heerste grote angst voor een communistische revolutie. Deze angst werd in de hand gewerkt door de economische crisis waardoor een steeds grotere groep mensen hun baan verloor. Overdag hingen veel van deze mensen op straat, hetgeen bijdroeg aan een gevoel van onveiligheid en van voortdurend dreigende criminaliteit.³⁴¹ Dit leidde tot het idee dat een communistische revolutie, en hiermee de vernietiging van het kapitalisme, in de lucht hing. Echter, de dreiging van het communisme was in werkelijkheid uiterst beperkt. De nadruk op deze ‘dreiging’ zorgde er wel voor dat de werkelijke dreiging, namelijk die vanuit Hitler en zijn NSDAP,

³³⁶ Lee 2010, p. 157.

³³⁷ Kershaw 2011, p. 231; Lee 2010, p. 155. Zie hierover ook Bendersky 2014, p. 62-63. Het regeren op basis van artikel 48 was al ten tijde van eerdere crises gewoonte geworden. Zie hiervoor Ellen Kennedy, *Constitutional Failure. Carl Schmitt in Weimar*, Durham/Londen: Duke University Press 2004, p. 155-156.

³³⁸ ‘Die Verfassung des Deutschen Reichs’ (Weimarer Verfassung). In artikel 114 van de constitutie was het recht op vrijheid neergelegd, in artikel 115 het verbod op het binnentreden van de woning en in artikel 117 het recht op privacy. Voorts garandeerde artikel 118 de vrijheid van meningsuiting, artikel 124 het recht op vrijheid van vereniging en artikel 153 het recht op eigendom.

³³⁹ Lee 2010, p. 36, 38; Benjamin Schupmann, *Carl Schmitt’s State and Constitutional Theory. A Critical Analysis*, Oxford: Oxford University Press 2017, p. 2. Zie hiervoor ook Marc de Wilde, *Verwantschap in Extremen. Politieke Theologie bij Walter Benjamin en Carl Schmitt* (diss.), Amsterdam: Vossiuspers UvA-Amsterdam University Press 2008, p. 94.

³⁴⁰ De politicoloog Ellen Kennedy spreekt over de ‘moderate phase of presidential government’. Zie hiervoor Kennedy 2004, p. 163.

³⁴¹ Evans 2004, p. 237.

door de conservatieven werd onderschat. In de woorden van Evans: “[..] bourgeois sympathies were generally on the side of the Nazis, who, after all, were not threatening to destroy capitalism or create a ‘Soviet Germany’ if they came to power”.³⁴²

De taak van de nieuwe regering-Brüning was vooral een einde te maken aan de steeds verder verslechterende economische situatie. Brüning poogde dit te bewerkstelligen door radicale deflatoire maatregelen, die vooral de vorm aannamen van vergaande beperkingen van de overheidsuitgaven.³⁴³ Deze maatregelen verhinderden niet dat de economische situatie verder verslechterde en dat de levensstandaard van vooral de langdurige werklozen steeds verder achteruitging. Zoals ik beschreef in paragraaf 2.7.1 vielen in de zomer 1931 ook nog eens de banken Darmstadt en DANAT om.³⁴⁴ Er was op dat moment geen enkel teken dat duidde op een verbetering van de economische situatie binnen afzienbare tijd. Op 8 december kondigde Brüning, gesteund door Hindenburg, op basis van artikel 48 een decreet af dat onder andere de inkomens terugbracht naar het niveau van 1927. Hierna kwam hij bekend te staan als de ‘hongerkanselier’. Brüning was de minst populaire kanselier tot dan toe,³⁴⁵ maar wist zijn positie tot mei 1932 te behouden middels steun van Hindenburg en de aanwending van artikel 48.

Op 14 september 1930 hadden voor het eerst sinds de economische crisis verkiezingen plaatsgevonden. Deze verkiezingen markeerden het begin van het groeiende electorale succes van de NSDAP.³⁴⁶ De partij behaalde 18,3% van de stemmen en brak officieel door in de landelijke politiek.³⁴⁷ De *Deutsche Allgemeine Zeitung* spreekt de dag erna over een ‘sensatie van wereldformaat’ [*Weltsensation*].³⁴⁸ De verkiezingsuitslag van september 1930 was een schok voor de traditionele partijen: zij hadden niet verwacht dat de weinig concrete retoriek van Hitler zo veel kiezers zou trekken.³⁴⁹ De kiezers bleken echter niet geïnteresseerd te zijn in een coherent verkiezingsprogramma; een stem op de NSDAP werd gezien als een stem tegen de falende Weimardemocratie waar zij zich in steeds grotere getalen tegen keerden.³⁵⁰

De NSDAP wist bij uitstek te profiteren van de economische crisis.³⁵¹ Een groot voordeel was dat zij zich kon presenteren als de enige partij die nooit betrokken was geweest bij de veelvuldig bekritiseerde Weimardemocratie, die nu door velen verantwoordelijk werd gehouden voor de economische malaise.³⁵² Een NSDAP-stemmer verwoordt dit sentiment onder de bevolking treffend

³⁴² Evans 2004, p. 243.

³⁴³ Evans 2004, p. 252.

³⁴⁴ Evans 2004, p. 253.

³⁴⁵ Zie hiervoor Evans 2004, p. 254-255.

³⁴⁶ Bendersky 2014, p. 68.

³⁴⁷ Kershaw 2016, p. 232.

³⁴⁸ *Deutsche Allgemeine Zeitung*, 15 september 1930.

³⁴⁹ Evans 2004, p. 259.

³⁵⁰ Evans 2004, p. 265.

³⁵¹ Zie hiervoor De Wilde 2008, p. 94.

³⁵² Kershaw 2011, p. 227; Storer 2013, p. 184.

wanneer hij beschrijft waarom hij zich wel bij de NSDAP wilde aansluiten en op deze partij wilde stemmen, maar niet op een ‘oude partij’ die zich tegen de regering richtte (zoals de DNVP):

I was unwilling to join any of the old parties. Naturally, I voted right at the elections, but I was never convinced of the merits of those elected. We in Germany had been deceived too often to warrant trust in any party.³⁵³

De NSDAP werkte de kritiek op de Weimardemocratie in de hand door veelvuldig de radicale versie van de dolkstootlegende te propageren, waarbij de partij benadrukte dat het regime van de Weimarrepubliek – geleid door Joden en bedriegers die met de Joden ‘collaboreerden’ – verantwoordelijk was voor de economische malaise. Zo kwam deze versie van de dolkstootlegende niet alleen tegemoet aan de groeiende weerstand jegens de Weimardemocratie, maar voorzag deze versie van de mythe de bevolking tevens van een zondebok om de onvrede vanwege de erbarmelijke omstandigheden waarin velen ten gevolge van de economische crisis in terecht waren gekomen op te projecteren. Volgens Hitler was de Weimardemocratie schuldig aan alle problemen en konden enkel hij en zijn partij de oplossing bieden:

Het Duitse parlement is de ondergang en het einde van de Duitse natie! De parlementariërs onderdrukken alles wat boven de middelmaat uitstijgt. Ze zijn beducht dat iemand zonder de ‘meerderheid’ kracht bezat [...]. Wanneer het leven van volkeren op het spel staat, heeft men geen volks- ‘vertegenwoordigers’ nodig, dan heeft men *reuzen* nodig! [...] Wat Duitsland als enige nog kan redden, is de *dictatuur van de nationale wil en vastbeslotenheid!*³⁵⁴

Dat deze retoriek mensen aansprak, blijkt ook uit de Abel-papers. Abel reconstrueerde uit alle reacties op de prijsvraag van 1934 het ‘standaard-lid’ van de NSDAP. Volgens hem was het gemiddelde lid van de NSDAP vooral ontevreden over het democratische regime van voor de machtsovername van de nazi’s.³⁵⁵ De nazi’s voerden een effectieve ‘campaign against the existing order’.³⁵⁶ Daarnaast was het idee van eenheid [*Volksgemeinschaft*] onder een sterke leider (de *Führer*) iets dat veel mensen aansprak: zij geloofden dat Hitler een oplossing kon bieden voor alle problemen waar de natie voorstond.

De eerste kans voor Hitler om zich te verzekeren van electorale steun diende zich aan toen in maart 1932 de zevenjarige termijn van Rijkspresident Hindenburg eindigde en de verkiezingen voor een nieuwe Rijkspresident gepland stonden. Hitler stelde zich kandidaat. Behalve Hitler en de inmiddels 85-jarige Hindenburg – die zich genoodzaakt zag wederom mee te doen aan de verkiezingen, omdat hij van mening was dat Hitler anders vanzelfsprekend zou winnen³⁵⁷ – stelden

³⁵³ Zoals aangehaald in Abel 1986, p. 128.

³⁵⁴ Tekst ontleend aan Hitler 2018b, p. 176.

³⁵⁵ Abel 1986, p. 6.

³⁵⁶ Abel 1986, p. 120. Zie ook Abel 1986, p. 147-148.

³⁵⁷ Evans 2004, p. 277.

Ernst Thälmann (1886-1944) en Theodor Duesterberg (1875-1950) zich respectievelijk namens de communisten en de Duits-nationalen kandidaat.³⁵⁸

In de eerste ronde behaalde Hindenburg 49,6% van de stemmen (net te weinig om de benodigde absolute meerderheid te behalen). Hitler behaalde op zijn beurt 30,1%, Thälmann 13,2% en Duesterberg 6,8%.³⁵⁹ In de tweede ronde wist Hindenburg zijn herverkiezing veilig te stellen: hij behaalde 53% van de stemmen, tegenover de 37% van Hitler.³⁶⁰ Hindenburg beschouwde het resultaat de verkiezingen, ondanks zijn overwinning, als een vernedering: hij was in de tweede stemmingsronde de kandidaat van 'links' geweest, terwijl Hitler de nationalistische kiezers waarop hij zich van oudsher had gericht, had weten aan te spreken. Wat dit gevoel van Hindenburg illustreert, is dat Hitler – ondanks zijn electorale nederlaag – feitelijk de winnaar van de verkiezingen was. Volgens Haffner verkondigde Hitler dit zelf ook. Hindenburg was immers al 85 en hij nog maar 43: zijn tijd zou vanzelf komen.³⁶¹ Hitler leek gelijk te hebben, de populariteit van de NSDAP in het algemeen en Hitler in het bijzonder bleef groeien na deze verkiezingen.

Onder Brüning was de NSDAP, ondanks de groeiende steun onder de bevolking, op geen enkele wijze betrokken geweest bij de regering. Sterker nog, Brüning had samen met Groener (de generaal die inmiddels diende als Minister van Binnenlandse Zaken in zijn kabinet) de *Sturmabteilung* (SA), de paramilitaire organisatie van de NSDAP, verboden.³⁶² Dit verbod was het gevolg van het ontbreken van succes van eerdere decreten, zoals het verbieden van personen in overheidsdienst om lid te worden van de partij. Hoewel het doel van het verbod op de SA nobel kan worden genoemd, leverde dit Hitler – net als de eerdere decreten – opnieuw een krachtig propagandamiddel op dat hij kon gebruiken in de strijd tegen de Weimardemocratie. Het zorgde er eveneens niet voor dat de groei van de SA stopte.³⁶³ Het verbod leidde in de praktijk dan ook vooral tot een ondermijning van de posities van Brüning en Groener.

Kort na de presidentsverkiezingen, op 30 mei 1932, diende Brüning zijn ontslag in. De opeenvolging van impopulaire bezuinigingsmaatregelen had geleid tot zijn ontslag. Op 1 juni werd hij opgevolgd door Franz von Papen (1879-1969).³⁶⁴ Kurt von Schleicher (1882-1934)³⁶⁵ had bij zijn benoeming op de achtergrond een belangrijke rol gespeeld, hij had Hindenburg ervan weten te overtuigen dat Brüning onbetrouwbaar was, ten gevolge waarvan de steun van de Rijkspresident aan het kabinet-Brüning langzaam onder druk was komen te staan. Schleicher onderhield nauwe banden met het leger (de *Reichswehr*) en was voorstander van een autoritair regime dat gesteund zou worden

³⁵⁸ Hett 2018, p. 194.

³⁵⁹ Hett 2018, p. 195.

³⁶⁰ Kershaw 2011, p. 261-262.

³⁶¹ Haffner 2002, p. 90.

³⁶² Kershaw 2011, p. 263.

³⁶³ Evans 2004, p. 275.

³⁶⁴ Zie Hett 2018, p. 202-204 voor de levensloop en beschrijving van Franz von Papen.

³⁶⁵ Zie Hett 2018, p. 121-125 over de denkbeelden van Kurt von Schleicher.

door het leger en de nationaalsocialisten.³⁶⁶ Hij deed daarom een beroep op Hitler om zijn steun voor de nieuwe regering te verkrijgen. De nazi's beloofden de regering te steunen, maar stelden daar wel tegenover dat het verbod op de SA zou worden opgeheven en dat de sociaaldemocratische regering in de deelstaat Pruisen, onder leiding van Otto Braun (1872-1955) en Carl Severing (1875-1952), zou worden afgezet.

Schleicher ging akkoord met de eisen van Hitler. Er werd een complot (dat later bekend werd onder de naam Pruisenslag [*Preussenschlag*]) gesmeed om de deelstaatregering af te zetten. Hiertoe werden de gebeurtenissen in het Pruisische Altona 'gekaapt'. In Altona was na het opheffen van het verbod op de SA geweld uitgebroken. Op 17 juli 1932 bereikte dit geweld zijn hoogtepunt. Tijdens een confrontatie tussen communisten en nazi's vonden achttien mensen de dood en raakten meer dan 100 mensen gewond. Het merendeel van deze doden en gewonden werd veroorzaakt door kogels die werden afgevuurd door de politie (die vanzelfsprekend niet op de hoogte was van het complot) in de hoop de rust weder te doen keren. Dit verschaftte de ideale mogelijkheid om de deelstaatregering ten val te brengen: de gebeurtenissen van 17 juli – later ook wel 'bloedzondag' genoemd – werden misbruikt om de zwakte van de sociaaldemocratische deelstaatregering van Pruisen aan te tonen. Er werd betoogd dat deze regering niet in staat was de veiligheid in Pruisen te waarborgen.³⁶⁷ De deelstaatregering werd hierop afgezet en kwam onder leiding van Papen te staan. Dit was niet alleen een enorm verlies voor de sociaaldemocraten, maar eveneens een voorproefje van het gecentraliseerde regime dat later in het Derde Rijk zou worden ingevoerd.³⁶⁸ De initiator van het complot, Rudolf Diels (1900-1957), zou later de geheime politie van het Derde Rijk (de Gestapo) leiden.³⁶⁹

Hindenburg stond op het moment dat Schleicher voorstelde de steun van Hitler voor de nieuwe regering-Papen te vragen negatief tegenover de NSDAP. Hij vond Hitler onbetrouwbaar. Echter, hij had geen andere keuze dan akkoord te gaan met het voorstel van Schleicher: zonder de steun van de nazi's was het nieuwe kabinet in het geheel kansloos.³⁷⁰ De machtsbasis van het nieuwe kabinet – dat ook wel het 'baronnenkabinet' werd genoemd³⁷¹ – was vanaf het begin wankel. Er was geen sprake van een meerderheidsregering (de NSDAP steunde de regering enkel, maar maakte er geen intrinsiek deel van uit) waardoor het kabinet van Papen in de praktijk vanaf dag één zowel afhankelijk was van de NSDAP als van nooddecreten op basis van artikel 48. Daarnaast luidde de ophef van het verbod op de SA, zoals al blijkt uit de gebeurtenissen tijdens bloedzondag die ik zojuist beschreef, het begin in van een zomer vol politiek geweld:³⁷² bij veel SA'ers heerste (opgekropte)

³⁶⁶ Kershaw 2011, p. 263.

³⁶⁷ Evans 2004, p. 285-286.

³⁶⁸ Zie hiervoor Hett 2018, p. 207-209.

³⁶⁹ Zie hiervoor Ian Kershaw, *The Nazi Dictatorship. Problems and Perspectives of Interpretations*, Londen/New York: Bloomsbury 2016, p. 123.

³⁷⁰ Storer 2013, p. 187.

³⁷¹ Storer 2013, p. 186.

³⁷² Kershaw 2011, p. 265; Schumann 2012, p. 262-263.

frustratie over het verlies van Hitler bij de Rijkspresidentsverkiezingen van maart van dat jaar die werd botgevierd op politieke tegenstanders.³⁷³

Het werd steeds meer duidelijk dat de dagen van de Weimardemocratie waren geteld.³⁷⁴ Dit kwam in het bijzonder tot uiting in het feit dat de regering zich, zoals ik zojuist beschreef, genoodzaakt zag een beroep te doen op de NSDAP: een partij die de Weimardemocratie vijandig was gezind. Daarnaast werd gevreesd voor de communisten, die eveneens een voortdurende bedreiging vormden voor de Republiek. In *Die Rote Fahne* werd in vrijwel iedere editie vanaf het midden van 1932 opgeroepen tot een gewapende revolutie tegen de Weimarstaat. De oplage van de krant was omvangrijk en bestond alleen al in Berlijn uit 25.000 exemplaren. Bij veel mensen heerste de angst voor een burgeroorlog. Die angst was niet irreëel. Enerzijds werd een burgeroorlog en bijbehorende revolutie door de communisten gezien als een essentieel onderdeel van het vestigen van de communistische heilstaat.³⁷⁵ Anderzijds ging van de NSDAP dreiging uit: de SA bestond op dat moment uit ongeveer 445.000 mannen. Ter vergelijking, zoals ik beschreef in paragraaf 2.4, het gewone leger mocht vanwege de bepalingen in het Verdrag van Versailles slechts bestaan uit 100.000 mannen. In toenemende mate groeide het besef dat wanneer het zou komen tot een burgeroorlog, het leger in de minderheid zou zijn tegen degenen die de staat aanvielen. Gesteld kan worden dat het te lang op zijn beloop is gelaten: in een eerder stadium hadden effectieve maatregelen getroffen dienen te worden of moeten worden gewerkt aan de opbouw van een democratische cultuur (hierover kom ik in de rest van dit onderzoek te spreken).

Nieuwe verkiezingen stonden gepland voor 31 juli 1932. Bij deze verkiezingen wisten de communisten en (vooral) de NSDAP hun aanhang wederom uit te breiden. De communisten behaalden 14,3% van de stemmen, hetgeen een winst van 12 zetels betekende. De NSDAP verdubbelde ruim, van 6,4 miljoen stemmen naar 13,8 miljoen stemmen (37,4% van het totaal aantal uitgebrachte stemmen), en werd voor de eerste keer de grootste partij in de Rijksdag.³⁷⁶ Beide partijen tezamen vormden nu een ‘vijandige meerderheid’ in de Rijksdag. Hindenburg weigerde Hitler na deze verkiezingen tot Rijkskanselier te benoemen, maar bood hem wel het vice-Rijkskanselierschap aan.³⁷⁷ Dit aanbod sloeg hij af.³⁷⁸ Het was voor Hitler alles of niets, hij bleek in het geheel niet bereid te zijn om deel te nemen aan een regering als hij geen Rijkspresident zou worden.³⁷⁹ Hiermee was het wederom onmogelijk om een meerderheidskabinet tot stand te brengen. De enige mogelijkheid die overbleef, leek het voortzetten van een minderheidskabinet dat een Rijksdag tegenover zich zou vinden waarin de nazi’s en communisten een (vijandige) meerderheid zouden vormen – het was na de

³⁷³ Storer 2013, p. 185.

³⁷⁴ Kershaw 2011, p. 260.

³⁷⁵ Zie eveneens Schumann 2012, p. 283.

³⁷⁶ Kershaw 2011, p. 266; Hett 2018, p. 209; Bendersky 2014, p. 75.

³⁷⁷ Hett 2018, p. 215.

³⁷⁸ Kershaw 2011, p. 268-269.

³⁷⁹ Hett 2018, p. 215; Storer 2013, p. 188.

spaak gelopen besprekingen over het Rijkskanselierschap tussen Hitler en Hindenburg immers gedaan met de steun aan een kabinet van Hitlers NSDAP. Hindenburg gaf Papen daarom de opdracht de Rijksdag weer te ontbinden, maar nieuwe verkiezingen zouden moeten worden uitgesteld totdat de noodtoestand was opgeheven. Deze was van kracht vanwege het aanhoudende politieke geweld.³⁸⁰

Op 12 september zou het dan moeten gebeuren: Papen betrad de Rijksdag gewapend met het voorstel tot ontbinding. Echter, de communist Ernst Torgler (1893-1963) nam het heft in handen en wist de volgorde van de agendapunten die gepland stonden voor de bijeenkomst om te draaien. Er volgde, nog voor Papen het ontbindingsbesluit bekend kon maken, een motie van wantrouwen tegen zijn regering. Deze motie werd gesteund door zowel de communisten als de nazi's en haalde hiermee de meerderheid van stemmen in de Rijksdag. Het besluit overviel Papen volledig, nooit eerder was een dergelijke parlementaire nederlaag geleden.³⁸¹ Papen besloot echter om het besluit te negeren en presenteerde alsnog het ontbindingsbesluit van de Rijksdag. De regering bleef in functie met de wetenschap dat het overgrote deel van de Rijksdag haar afwees.

Op 6 november 1932 volgde, voor de vijfde keer dat jaar, de verkiezingen voor een nieuwe Rijksdag.³⁸² De NSDAP bleef na deze verkiezingen de grootste partij, maar leed wel verlies (de partij behaalde 33,1% van de stemmen en verloor hiermee ongeveer twee miljoen stemmen).³⁸³ De communisten behaalden 16,9% van de stemmen. Feitelijk was met de nieuwe verkiezingen geen enkele vooruitgang geboekt wat betreft de impasse waarin de parlementaire democratie terecht was gekomen. Het was nog steeds onmogelijk een (democratische) regering te formeren die gesteund zou worden door een meerderheid in de Rijksdag.

Hindenburg weigerde na deze verkiezing nog steeds om Hitler tot Rijkskanselier te benoemen. Hitler, op zijn beurt, weigerde nog steeds stellig om deel te nemen aan een regering waarvan hij geen Rijkskanselier zou zijn. Hij wist dat hij de troef in handen had: zonder de steun van zijn partij was het onmogelijk een regering te formeren en de kans werd steeds kleiner dat de bevolking een nieuw minderheidskabinet zou accepteren. Het kabinet van Papen kon inderdaad geen verdere basis vinden, zeker niet nadat onder invloed van Schleicher ook het leger zich tegen de regering keerde,³⁸⁴ en trad af op 7 november 1932. Papen werd, na dagenlange onderhandelingen, opgevolgd door Schleicher.³⁸⁵ Schleicher was de laatste hoop van de conservatieven en hun wankel stelsel gebaseerd op artikel 48 van de constitutie.

Schleicher had in de tussentijd op de achtergrond nog steeds geprobeerd te bemiddelen tussen de conservatieven en de NSDAP en had veelvuldig contact gehad met Gregor Strasser (1892-1934), de

³⁸⁰ Kershaw 2011, p. 273-274.

³⁸¹ Zie Kershaw 2011, p. 275 voor een uitgebreide beschrijving van deze gebeurtenissen.

³⁸² Hett 2018, p. 219.

³⁸³ Kershaw 2016, p. 253; Bendersky 2014, p. 78.

³⁸⁴ Storer 2013, p. 189.

³⁸⁵ Hett 2018, p. 224, 227.

Rijksorganisatieleider van de NSDAP. De gesprekken tussen de twee vonden in het geheim plaats. Schleicher hoopte te bewerkstelligen dat Strasser (en hiermee de NSDAP) alsnog bereid was om deel te nemen aan een regering. Strasser werd over het algemeen, in tegenstelling tot Hitler, gezien als een betrouwbare en stabiele figuur. Hij was voorstander van het bereiken van een compromis, zodat de NSDAP toch zou deelnemen aan een regering, en verzette zich tegen de ‘alles-of-niets-strategie’ van Hitler. Echter, toen de gesprekken uitlekten, leidde dit tot grote woede bij Hitler. Er zat voor Strasser niets anders op dan zich terug te trekken uit de NSDAP en op 8 december 1932 legde hij al zijn functies binnen de partij neer. Het conflict leidde echter niet, zoals Schleicher had verwacht en waar hij op had ingezet, tot een breuk binnen de NSDAP.³⁸⁶

Het minderheidskabinet van Schleicher regeerde wederom op basis van artikel 48 van de constitutie. De Rijksdag was vleugellam: zij kwam nog enkele keren bijeen, maar speelde (behalve het indienen van enkele marginale wetgevende initiatieven) geen rol van betekenis meer.³⁸⁷ Schleicher meldde Hindenburg dat hij op 31 januari 1933 opnieuw een motie van wantrouwen verwachtte. Hij verzocht wederom om ontbinding van de Rijksdag en uitstel van de verkiezingen. Hindenburg vreesde echter een burgeroorlog en weigerde hier dit keer mee akkoord te gaan. Deze dreiging was op dat moment reëel, de paramilitaire organisaties van de NSDAP en de KPD domineerden de straten: het kwam veelvuldig tot opstootjes, waarbij de politie moeite had de situatie onder controle te houden. Hindenburg vreesde dat een nieuwe ontbinding van de Rijksdag zou leiden tot een escalatie van het geweld. Op 28 januari 1933 bood het kabinet-Schleicher zijn ontslag aan.

Papen kreeg de opdracht een nieuw kabinet te formeren. Aangezien hij zich verraden voelde door Schleicher, had hij sinds het ontslag van zijn regering al onderhandelingen opgestart met Hitler.³⁸⁸ Met het oog op deze zich steeds verder ontwarende crisis wist hij Hindenburg ditmaal over te halen om Hitler te benoemen tot Rijkskanselier.³⁸⁹ Het eerste plan was de benoeming van Hitler in een meerderheidskabinet, maar hier ging Hitler niet mee akkoord: hij eiste, net als zijn voorgangers hadden gehad, een presidentieel minderheidskabinet. Papen en Hindenburg besloten akkoord te gaan met Hitlers eisen: beiden gingen ervan uit dat Hitler, als Rijkskanselier met een kabinet waarin maar enkele andere nazi's (slechts twee van de elf) zetelden, niet in staat zou zijn een reële bedreiging te vormen voor hun macht. Sterker nog, zij gingen ervan uit dat het benoemen van Hitler tot Rijkskanselier zijn macht juist zou temperen.³⁹⁰ Op 30 januari volgde Hitler Schleicher, die op 28 januari was afgetreden, op.³⁹¹ Zijn kabinet regeerde vooralsnog met een minderheid in de Rijksdag,

³⁸⁶ Kershaw 2011, p. 281-285.

³⁸⁷ Hett 2018, p. 233.

³⁸⁸ Storer 2013, p. 191.

³⁸⁹ Hett 2018, p. 235; Bendersky 2014, p. 82.

³⁹⁰ Storer 2013, p. 190; Hett 2018, p. 20-21.

³⁹¹ Zie hiervoor Kershaw 2011, p. 290-294; Evans 2004, p. 316; Hett 2018, p. 249; Hett 2018, p. 256.

maar Hitler hoopte dit met nieuwe verkiezingen – die hij als voorwaarden voor zijn benoeming had geëist – te veranderen.

De gebeurtenissen die volgden in februari en maart van 1933 waren een voorproefje van het regime dat zich tijdens het Derde Rijk zou ontpoppen. Dit werd in het bijzonder duidelijk na de Rijksdagbrand op 27 februari 1933,³⁹² die was aangestoken door de Nederlandse communist Marinus van der Lubbe (1909-1934).³⁹³ Hoewel Van der Lubbe in ondervragingen stelde alleen te hebben gehandeld en er geen bewijzen waren voor betrokkenheid van anderen bij de brandstichting, werd zijn communistische oriëntatie door Hitler en de NSDAP aangevoerd als legitimatie om vergaande maatregelen te treffen tegen de communisten.³⁹⁴ Hitler wist Hindenburg over te halen tot het ondertekenen van het ‘Rijksdagbranddecreet’, de *Verordnung zum Schutz von Volk und Staat*, dat direct in werking trad. Op basis van dit decreet werd het mogelijk de burgerlijke vrijheden van politieke tegenstanders in te perken.³⁹⁵ In de praktijk ging het vooral om het ‘inperken van vrijheden’ van communisten, zij werden veelal in ‘verzekerde bewaring’ gesteld en later gedeporteerd naar concentratiekampen.³⁹⁶

Feitelijk was dit een vergaande inperking van de rechtsstaat en slechts het onheilspellende begin van het volledig uitsluiten van politieke tegenstanders door Hitler en de NSDAP in latere tijden.³⁹⁷ De SA begon in toenemende mate de dienst uit te maken in de steden. De parailitaire organisatie speelde een grote rol bij het verstoren van politieke manifestaties van tegenstanders en was schuldig aan het plegen van politieke moorden.³⁹⁸ Vooral de aanloop naar de verkiezingen van 5 maart 1933 – slechts een week na de Rijksdagbrand³⁹⁹ – die Hitler direct na zijn aantreden als Rijkspresident had aangekondigd, werd gekenmerkt door nazi-terreur. In de woorden van Haffner:

[..] een wilde terreur in de verkiezingsstrijd. De nazi's geneerden zich niet meer, dat moet men toegeven: zij vielen nu regelmatig met bendes verkiezingsvergaderingen van andere partijen binnen en joegen deze uiteen, zij schoten bijna dagelijks een à twee politieke tegenstanders neer, in een buitenwijk van Berlijn brandden ze op een dag het huis een sociaal-democratische familie helemaal af.⁴⁰⁰

³⁹² Zie voor een gedetailleerde beschrijving van de nacht van de Rijksdagbrand Hett 2018, p. 17-19.

³⁹³ Evans 2004, p. 329; Bendersky 2014, p. 86.

³⁹⁴ Evans 2004, p. 331-332; Hett 2018, p. 257.

³⁹⁵ Evans 2004, p. 333-335; Kennedy 2004, p. 17.

³⁹⁶ Evans 2004, p. 334-335. Op 20 maart 1933 werd het eerste Duitse concentratiekamp in Dachau geopend. Al snel volgden vele andere. In een interview met de Britse journalist Sefton Delmer geeft Hitler aan dat ‘de aanslag op de Rijksdag maar een klein deel [is] van de terreurdaden die de communisten hadden gepland’. Dit is de rechtvaardiging die breed wordt uitgemeten als ondersteuning van het Rijksdagbranddecreet. Zie Branca 2019, p. 125.

³⁹⁷ Zie hiervoor Hett 2018, p. 23-24. Benjamin Hett spreekt over dit decreet als ‘legale basis’ voor deportaties, de concentratiekampen, de Gestapo en de mogelijkheid tot het opheffen van de federale structuur.

³⁹⁸ Schumann 2012, p. 269-270.

³⁹⁹ Hett 2018, p. 274; Bendersky 2014, p. 85.

⁴⁰⁰ Haffner 2002, p. 108.

Haffner merkt hierna overigens op dat dit geen grote verandering was met '[d]atgene waaraan je toch al in de afgelopen jaren gewend was geraakt. Bruine uniformen in de straten, betogingen, 'Heil'-geroep, en voor het overige business as usual'.⁴⁰¹

Hitler had gehoopt dat zijn NSDAP en de DNVP die hem steunde in deze verkiezingen samen een twee derde meerderheid van de stemmen zouden behalen om zo de Grondwet te kunnen aanpassen.⁴⁰² Dit lukte niet, de NSDAP behaalde 43,9% van de stemmen⁴⁰³ en de conservatieve DNVP behaalde 8% van de stemmen.⁴⁰⁴ De regering had voor het eerst in jaren weer een meerderheid in de Rijksdag, maar dit was voor Hitler niet genoeg: hij hoopte door manipulatie en bedreiging van de andere partijen alsnog de absolute macht te verkrijgen. Dit bleek een geslaagdere strategie: de Machtigingswet [*Ermächtigungsgesetz*] werd op 23 maart 1933 met de noodzakelijke twee derde meerderheid van stemmen aangenomen in de Rijksdag.⁴⁰⁵ In totaal hadden 538 volksvertegenwoordigers hun stem uitgebracht. 444 van hen stemden voor de aanname van de Machtigingswet, slechts 94 tegen.

Het verzet was vrijwel geheel gebroken, ook partijen die niet waren gelieerd aan de regering hadden voor de aanname van de Machtigingswet gestemd. De enige partij die weerstand had geboden, was de SPD.⁴⁰⁶ Waarschijnlijk zou zij in haar verzet gesteund zijn door de communisten, ware het niet dat zij vrijwel allemaal opgesloten zaten en daarom niet in staat waren deel te nemen aan de stemming.⁴⁰⁷ Opvallend was de steun van de katholieke *Zentrum*-partij die zich in het begin van de jaren '30 nog sterk had verzet tegen de nazi's. Naarmate de tijd vorderde veranderde de houding van de katholieke kerk, die zich besloot te voegen bij 'de nationale eenheid' die door de NSDAP werd gepropageerd, voornamelijk uit angst voor de communisten – die dreigden de christelijke godsdienst geheel te verbieden wanneer de communistische revolutie slaagde.⁴⁰⁸

§ 2.8. In aanloop naar het Derde Rijk

Na de aanname van de Machtigingswet werd het voor Hitler mogelijk om wetgeving uit te vaardigen of de constitutie aan te passen, zonder dat hiervoor toestemming zou hoeven te worden verleend door de Rijksdag. Met de aanname van de wet kwam de parlementaire democratie van Weimar, die feitelijk al sinds 1930 in voortdurende crisis verkeerde, op 23 maart 1933 formeel ten einde.⁴⁰⁹ Het was het begin van de 'legale revolutie', die Hitler voor ogen had gehad sinds de wederopbouw van de partij na

⁴⁰¹ Haffner 2002, p. 108.

⁴⁰² Bendersky 2014, p. 85. Zie eveneens Kennedy 2004, p. 17.

⁴⁰³ Kershaw 2011, p. 317; Bendersky 2014, p. 87; Kennedy 2004, p. 17.

⁴⁰⁴ Evans 2004, p. 339-340; Hett 2018, p. 275; Bendersky 2014, p. 87.

⁴⁰⁵ Kershaw 2011, p. 322; Hett 2018, p. 279; Bendersky 2014, p. 87.

⁴⁰⁶ Evans 2004, p. 354.

⁴⁰⁷ Evans 2004, p. 352.

⁴⁰⁸ Zie hiervoor bijvoorbeeld Evans 2004, p. 365-366.

⁴⁰⁹ Zie hierover Kees Schuyt, *Over het recht om wij te zeggen: Groepstegenstellingen en de Democratische Gemeenschap*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2009, p. 172.

zijn verblijf in Landsberg, zoals ik in paragraaf 2.5.1 beschreef. Het is tevens de voltooiing van de strategie die in 1928 al duidelijk door Joseph Goebbels (1897-1945), de latere naziminister van Volksvoorlichting en Propaganda, was omschreven in het propagandatijdschrift van de nazi's, *Der Angriff*:

We [the NSDAP, RB] enter the Reichstag to arm ourselves with democracy's weapons. If democracy is foolish enough to give us free railway passes and salaries, that is its problem. It does not concern us [...]. A vote is only a tool for us as well as for you. We will march into the marble halls of parliament, bringing with us the revolutionary will of the broad masses from which we came, called by fate and forming fate. We do not want to join this pile of manure. We are coming to shovel it out [...]. We are coming neither as friends or neutrals. We come as enemies! As the wolf attacks the sheep, so come we.⁴¹⁰

Nadat de Machtigingswet was aangenomen en de parlementaire democratie formeel ten einde was gekomen, kon Hitler beginnen met het uitbouwen van de machtsbasis van het Derde Rijk. Eerst werkte hij samen met de conservatieve clique rondom Hindenburg en met de DNVP, maar het werd al gauw duidelijk dat deze samenwerking wat betreft Hitler van korte duur zou zijn. In de aanloop naar augustus 1934 werden alle politieke partijen (ook de DNVP) verboden. Daarnaast was Hindenburg (die formeel nog diende als Rijkspresident) op 2 augustus 1934 overleden en had Hitler direct daarna aangekondigd dat de functies van Rijkspresident en Rijkskanselier voortaan zouden worden uitgeoefend door één persoon.

Dit was feitelijk niet alleen een ondermijning van de Weimarconstitutie, maar eveneens van zijn eigen Machtigingswet.⁴¹¹ De federale structuur van de Weimarrepubliek was tegen die tijd al opgeheven. Waar de deelstaten in de Weimarrepubliek werden bestuurd door een aparte deelstaatregering, werd nu een gecentraliseerd bestuur met Hitler als leider gevestigd. De NSDAP had Duitsland al in 1926 opgedeeld in 'gouwen', die overeenkwamen met de kiesdistricten. Vanaf 1934 vormden deze gouwen een vervanging van de deelstaten, die steeds meer bevoegdheden hadden verloren. Iedere gouw werd geleid door een gouwleider [*Gauleiter*], die onder direct gezag van Hitler stond.⁴¹² Concurrerende machten binnen de NSDAP – zoals de SA-leider Ernst Röhm (1887-1934) – en tegenstanders van de nazi's waren in de Nacht van de Lange Messen (30 juni 1934) vermoord. Het leger had na afloop van de gepleegde moorden trouw gezworen aan Hitler persoonlijk, waardoor hij ook opperbevelhebber van het leger was geworden.⁴¹³ Zo had Hitler in augustus 1934 zijn positie als absolute machtshebber binnen de Duitse Staat weten te consolideren.⁴¹⁴

⁴¹⁰ Joseph Goebbels, *Der Angriff. Aufsätze aus der Kampfzeit*, Munich: Zentralverlag der NSDAP 1935, p. 71-73. Engelse ontleend aan 'German Propaganda Archive'.

⁴¹¹ Kershaw 2016, p. 256. Zie hiervoor ook Bendersky 2014, p. 96.

⁴¹² Zie hiervoor Bendersky 2014, p. 48, 88-89.

⁴¹³ Storer 2013, p. 194; Kershaw 2011, p. 363. Zie voor de ontwikkelingen hieraan voorafgaand Bendersky 2014, p. 95.

⁴¹⁴ Bendersky 2014, p. 84, 96.

Overigens kunnen er vraagtekens geplaatst worden bij de vraag hoe ‘legaal’ de revolutie van Hitler was. Hitlers *Dritte Reich* was grotendeels gebaseerd op het Rijksdagbranddecreet van februari 1933, de Machtigingswet van maart 1933 en oneigenlijk gebruik van wetten die tijdens de Weimarrepubliek hadden bestaan maar nooit door de nazi's waren afgeschaft. Hitler gaf echter niets om ‘legaliteit’ en ondermijnde, zoals bij de vereniging van de instituten van Rijkspresident en Rijkskanselier, zelf ook zijn eigen Machtigingswet. De gehele nazitop trok zich over het algemeen weinig aan wettelijke voorschriften en procedures, zij maakte vooral gebruik van een ‘gunstige interpretatie’ van wetgeving of van decreten die veelal ad hoc werden afgekondigd. Wetgeving werd in toenemende mate geïnterpreteerd via het principe van ‘de *Führer* tegemoet werken’, waarbij niet de tekst van de wet centraal stond, maar het antwoord op de vraag hoe Hitler de uitvoering van de wetgeving waarschijnlijk zou wensen leidend werd geacht. Veel juristen waren zich bewust van het illegale karakter van de maatregelen van de nazi's.⁴¹⁵

De gebeurtenissen in de laatste periode van de Weimarrepubliek en in de aanloop naar het Derde Rijk maken duidelijk dat de conservatieve clique rondom Hindenburg een dubieuze rol speelde in de nadagen van de Weimardemocratie. Zoals de Duitse historicus Detlev Peukert (1950-1990) treffend omschrijft, poogden de conservatieven feitelijk een tweetal wijzingen aan te brengen in het parlementaire stelsel. Ten eerste wilden zij de macht van de deelstaatregeringen in de *Länder* ten koste van de centrale regering verstevigen. Ten tweede poogden zij hun eigen macht binnen de staat uit te breiden ten koste van het parlement. De Rijksdag zou voornamelijk een symbolische functie moeten vervullen, zoals in de tijden van het Tweede Keizerrijk van voor de novemberrevolutie van 1918.⁴¹⁶ Hoewel zij hun regime op grond van artikel 48 van de constitutie presenteerden als een verdediging van de democratie, waren hun motieven aldus geenszins zuiver te noemen.

Binnen deze conservatieve clique bestond geen eenduidigheid over de richting waarin Duitsland zich in de toekomst zou moeten ontwikkelen. Zo was Brüning een voorstander van het herstellen van de monarchie, zoals die in de tijd van Bismarck had bestaan,⁴¹⁷ en stelde Papen zich de toekomst van Duitsland voor zoals die van Italië onder Mussolini.⁴¹⁸ Schleicher, op zijn beurt, hoopte op samenwerking met de nazi's en het creëren van een autoritaire staat onder leiding van de conservatieven en de nazi's. Naast dit gebrek aan eenduidigheid, speelde ook opportunisme een belangrijke rol bij het ondermijnen van de eensgezindheid binnen de clique. Vooral Papen en Schleicher probeerden hun macht, ten koste van elkaar, te vergroten. Naarmate de tijd vorderde, verslechterde hun onderlinge verhouding steeds meer. Dit droeg direct bij aan het feit dat beide

⁴¹⁵ Zie hierover Evans 2004, p. 453-453. Zie over de vraag of artikel 48 kan worden beschouwd als permanente machtsbasis ook De Wilde 2008, p. 93. Hij beschrijft dat “[...] Hindenburg zich feitelijk niet eenmaal [heeft] hoeven beroepen op zijn uitzonderingsbevoegdheden om Hitler aan de macht te brengen of te houden”.

⁴¹⁶ Zie hiervoor Peukert 1987, p. 260.

⁴¹⁷ Evans 2004, p. 250.

⁴¹⁸ Peukert 1987, p. 260.

mannen in het verloop van de tijd afzonderlijk van elkaar samenzweerden met Hitler, die vanzelfsprekend helemaal niet betrouwbaar was en vooral zijn eigen doelen nastreefde. Hij was uit op de vernietiging van de Weimarrepubliek, waar de conservatieve clique volgens hem ook toe behoorde.

Het werd, naarmate de tijd vorderde, steeds duidelijker dat de toekomstperspectieven die Papen, Schleicher, Hindenburg en hun aanhangers voor ogen hadden niet verwezenlijkt konden worden. De clique kon weliswaar rekenen op de steun van de oude ‘Junker-elite’ (de kleine groep edelen die grotendeels de macht had behouden na de novemberrevolutie in 1918) en de industriëlen, maar niet op de benodigde grootschalige steun van het volk. Om een machtsbasis voor hun ideeën te creëren, waren zij daarom genoodzaakt (voor wat betreft Hindenburg en Papen in ieder geval) met tegenzin een beroep te doen op de steun van de NSDAP.⁴¹⁹ Nadat Hitler op 30 januari 1933 werd benoemd tot Rijkskanselier, bleek al snel dat de conservatieven een ernstige inschattingsfout hadden gemaakt. De benoeming van Hitler tot Rijkskanselier was de fatale klap voor het toch al uitgeholde parlementaire stelsel in Weimar-Duitsland.⁴²⁰ Hitlers macht zou niet beperkt of getemperd worden door zijn nieuwe rol binnen het staatsbestel van de Weimarrepubliek, maar zou het fundament scheppen voor een machtspositie die steeds verder kon worden uitgebreid – Hitler was degene die bij uitstek had weten te profiteren van de parlementaire en economische crisis en van de onenigheid binnen het conservatieve kamp en wachtte nu op het geschikte moment zijn machtsbasis ook in de rest van Europa te consolideren.

Arnold Brecht (1884-1977), jurist en nauw betrokken bij de regering van de Weimarrepubliek in zijn laatste dagen, is van mening dat Hindenburg, Papen en Schleicher niet direct schuldig zijn aan de machtsovername van Hitler, maar dat hun lichtzinnige en ondoordachte strategie juist precies het effect heeft gehad dat zij wilde voorkomen: “[n]icht böse Absicht also, sondern politischen Torheit ist der Vorwürfe gegen sie – Leichtsinns politischer Dilettanten auf Kosten Deutschlands [...]”⁴²¹ Ik sluit mij aan bij deze redenering. Hoewel ik van mening ben dat ook niet moet worden vergeten dat de motieven van de conservatieve clique in de nadagen van de Republiek niet waren gericht op het beschermen van de Weimarrepubliek als geheel, maar als strategie moeten worden beschouwd om vooral hun *eigen* positie te beschermen. Dit laatste element wordt in de literatuur vaak over het hoofd gezien of in ieder geval niet genoemd, aangezien de aandacht uitgaat naar het Derde Rijk en – in vergelijking daarmee – een autocratische dictatuur onder leiding van de conservatieven zo slecht nog niet had geleken.

⁴¹⁹ Peukert 1987, p. 261.

⁴²⁰ Lee 2010, p. 63.

⁴²¹ Arnold Brecht, *Mit der Kraft des Geistes: Lebenserinnerungen 1927-1967*, Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt 1967, p. 167.

§ 2.9. Conclusie

In dit hoofdstuk heb ik de bestaansgeschiedenis van de Weimarrepubliek in vier verschillende tijdvakken (eind 1918/begin 1919, 1919-1923, 1924-1928 en 1929-1932) beschreven en ben ik ingegaan op de belangrijkste historische gebeurtenissen teneinde de vraag te beantwoorden tegen welke historische achtergrond de Weimardemocratie tot stand kwam en welke vijandige tendensen zich gedurende haar bestaansgeschiedenis manifesteerden. In het verlengde daarvan staat de vraag in hoeverre de feitelijke en juridische werkelijkheid met elkaar in overeenstemming waren centraal.

De Weimarrepubliek werd uit noodzaak geboren: zij kwam rechtstreeks voort uit de op handen zijnde nederlaag van Duitsland in de Eerste Wereldoorlog. Deze nederlaag en de hierop volgende acties van de derde OHL leidden tot het ontstaan van de nationalistische en nationaalsocialistische versies van de dolkstootlegende. Deze versies van de dolkstootlegende verwierven gedurende het verdere verloop van de Weimarrepubliek steeds meer bekendheid onder de bevolking en betekenden een zware belasting voor de Republiek. Dit wordt bijvoorbeeld geïllustreerd door de rol die de legende speelde in de toename van het electorale succes van de DNVP en andere nationalistische partijen tijdens de verkiezingen van mei 1924 (de eerste landelijke verkiezingen na de hyperinflatie) en het feit dat Hitler de dolkstootlegende tot in de nadagen van de Republiek succesvol gebruikte voor propagandistische doeleinden. Gesteld kan worden dat deze versies van de dolkstootlegende vanaf het begin een ondermijning van de legitimiteit van de Republiek betekenden.

De Eerste Wereldoorlog zorgde eveneens voor een groeiende kloof tussen de verschillende groepen binnen van de SPD. Een kloof die uiteindelijk uitliep op een breuk binnen de partij en de scheiding tussen de USPD en de MSPD. Waar de MSPD later, na de novemberrevolutie, probeerde aan te knopen bij oude machtsbastions die hadden bestaan tijdens het Tweede Keizerrijk, keurde de USPD deze koers af en vond het de nagestreefde veranderingen in de novemberrevolutie niet radicaal genoeg. Dit leidde tot de 'linkse' versie van de dolkstootlegende waarin de 'gematigdheid' van de revolutie betekende dat een nieuwe revolutie moest worden ingezet en de Weimarstaat omver moest worden geworpen. Deze retoriek bleef vanuit communistische hoek tot in de nadagen van de Republiek te horen. De gematigdheid van Ebert en de revolutie van 1918/1919 kan tevens worden gekoppeld aan het latere gemis van essentiële steun aan de Weimarrepubliek van bepaalde groepen in de maatschappij: het leger, ambtenaren, academici en justitie (hierbij valt bijvoorbeeld te denken aan het draconische proces tegen Hitler waarin de onwil van de rechterlijke macht om de constitutie te verdedigen blijkt). Zij konden door de gematigdheid van de revolutie betrokken blijven bij de nieuwe staatsvorm.

Daarnaast leidde de rol die de MSPD had gespeeld tijdens de Eerste Wereldoorlog tot de (onterechte) beschuldiging van nationalistische groepen dat zij het vaderland had verraden. Deze beschuldigingen waren ontstaan naar aanleiding van de rol die de (M)SPD had gespeeld tijdens de stakingen van januari 1918. De beschuldiging bleef tot de nadagen van de Republiek een belangrijke rol spelen (in de propaganda van de NSDAP) en kwam bijvoorbeeld tot uiting in de smaadprocedures

die door Ebert (tussen 1922 en 1925) en Gruber (in 1924) werden gevoerd, maar ook in het antwoord dat Hitler (in februari 1924) gaf tijdens de Bierhal-putsch op de vraag waarom hij en zijn handlangers tot de putsch in München waren overgegaan. De beschuldigingen van de revolutionairen ('de revolutie was niet radicaal genoeg') en de contrarevolutionairen ('jullie zijn een verrader van het vaderland') leidden tot een benarde positie voor de sociaaldemocraten, een belangrijke groep verdedigers van de Weimardemocratie.

Het Verdrag van Versailles betekende eveneens een zware last voor de Weimarrepubliek. In de nationalistische en nationaalsocialistische versie van de dolkstootlegende betekende dit dat de stichters van de Weimarrepubliek nu niet alleen schuldig waren aan het 'verraad' van het leger tijdens de Eerste Wereldoorlog, maar ook nog verantwoordelijk moesten worden gehouden voor de vernederende voorwaarden van dit Vredesverdrag. Zo versterkte het Verdrag van Versailles de kracht van deze versies van de dolkstootlegende. Indien de 'novembercriminelen' namelijk de oorlog niet vroegtijdig hadden beëindigd, had Duitsland nu niet vastgezetten aan dit nadelige Verdrag – zo luidde de redenering. Deze redenering betekende een krachtig propagandamiddel voor de contrarevolutionairen en werd tot in de nadagen van de Republiek gebruikt door de NSDAP, die de schuld van de vernederende Vrede bij de Joden legde en hiermee tevens beantwoordde aan de zoektocht naar een zondebok.

Een aantal van de crises die de Weimarrepubliek gedurende haar bestaan te voortduren kreeg, zijn direct met het Verdrag van Versailles in verband te brengen. Zo werd de Kapp-putsch gepleegd als reactie op de vergaande demilitarisatie en de ontbinding van de Freikorpsen die werd opgedragen in artikel 160 van het Verdrag. Marinebrigade Ehrhardt besloot hierop om het heft in eigen hand te nemen in plaats van de opheffing van het korps af te wachten. Daarnaast verklaarde Hitler tijdens het proces na afloop van de gepleegde Bierhal-putsch dat een van de doelen van de putsch was om de bepalingen van het Verdrag van Versailles te herzien. Ook de crisis in het Ruhrgebied en de hyperinflatie hangen samen met het Verdrag van Versailles: Duitsland kon de op grond van het Verdrag opgelegde herstelbetalingen niet meer betalen, hetgeen ertoe leidde dat Frankrijk en België overgingen tot de bezetting van het Ruhrgebied, hetgeen op haar beurt weer het passieve verzet en de hyperinflatie veroorzaakte. De DNVP, die het tot speerpunt had gemaakt de bepalingen van het Verdrag te herzien, won veel stemmen tijdens de eerste verkiezingen na afloop van de bezetting van het Ruhrgebied. Deze bezetting en de hyperinflatie die hierop volgde leidden eveneens tot hernieuwde aandacht voor de (nationalistische versie van de) dolkstootlegende (bijvoorbeeld in de artikelen die werden gepubliceerd door Cossmann).

Zo leidt de analyse van de rol die enkele omstandigheden waaronder de Weimarrepubliek werd gevestigd (het verlies van Duitsland in de Eerste Wereldoorlog, de dolkstootlegende, het Verdrag van Versailles en de 'gematigdheid' van de revolutie van 1918/1919 waarvoor de SPD verantwoordelijk werd gehouden) tot de conclusie dat deze tot een ondermijning van de legitimiteit

aan de Weimarrepubliek hebben geleid. Deze omstandigheden, die alle nauw met elkaar samenhangen, betekenden een zware last voor de Republiek.

De verschillende crises waar de Weimarrepubliek gedurende haar bestaan mee te maken kreeg, zorgden ervoor dat de Republiek nooit werkelijk kon ontsnappen aan deze zware last en dat deze zich langzaam kon ontwikkelen tot noodlottige erfenis. Bij iedere crisis stonden de ‘vijandige partijen’, zowel de revolutionairen als de contrarevolutionairen, klaar om het verraad van de leiders van de Republiek, gepleegd in haar begindagen, in herinnering te brengen. Tot 1929 hadden deze partijen echter geen succes gehad, zoals bijvoorbeeld bleek uit de ontbrekende steun van respectievelijk de bevolking of het leger tijdens de Kapp-putsch en de Bierhal-putsch. Dit veranderde na de *Beurskrach* van oktober 1929 die bij uitstek werkte als katalysator op de alom aanwezige, onderhuidse spanningen. Deze economische crisis – die door de wereldwijde leningencirkel die het gevolg was van de herstelbetalingen eveneens in verband kan worden gebracht met het Verdrag van Versailles – bracht het toch al gefragmenteerde politieke systeem de, zo zou later blijken, fatale klap toe. De democratische politieke partijen kregen (wederom) de schuld van de zich opstapelende problemen en de steun aan deze partijen onder de bevolking nam steeds verder af. De communistische KPD en de NSDAP vormden aantrekkelijke alternatieven voor het ‘failliete stelsel van novembercriminelen’. De NSDAP benadrukte veelvuldig dat zij nooit betrokken was geweest bij de Weimarrepubliek – hetgeen haar een welkom propagandamiddel opleverde. Beide partijen tezamen haalden in de verkiezingen van juli 1932 voor het eerst een absolute (vijandige) meerderheid.

Zo ontwikkelde zich een situatie waarin de Grondwet een regering op basis van een democratische meerderheid voorstond, maar waarbij het in de praktijk steeds moeilijker werd een regering te formeren die werd gesteund door een meerderheid in de Rijksdag. Met andere woorden: de juridische werkelijkheid sloot steeds minder aan bij de feitelijke realiteit. Na 1930 ontstond een machtsvacuüm. De parlementaire democratie was stervende, hoewel zij nog enkele jaren (kwijnend) kon voortbestaan door het veelvuldige gebruik van artikel 48 van de constitutie. Artikel 48 van de constitutie leek een uitkomst om de onmogelijkheid om tot een meerderheidsregering te komen het hoofd te bieden en vormde de (tijdelijke) opvulling van het ontstane machtsvacuüm door de conservatieve clique rondom Hindenburg. Echter, deze opvulling was gebaseerd op een oneigenlijk gebruik van dit artikel en betekende eveneens een overwinning van antidemocratische krachten binnen de Weimarrepubliek, die deze constructie gebruikten om hun eigen positie te beschermen en niet om de Republiek als geheel te verdedigen. Deze poging hun eigen positie te beschermen mislukte eveneens: uiteindelijk was het Hitler die de conservatieven (voornamelijk Papen en Schleicher) tegen elkaar uit wist te spelen en voor wie deze nieuwe constructie bij uitstek winstgevend was. Tegelijkertijd speelde geweld een belangrijke rol en had de Weimarrepubliek grote moeite met het handhaven van het geweldmonopolie. Het aantal soldaten in Duitse leger was onder invloed van de voorwaarden van de Vrede van Versailles ernstig ingeperkt en zowel de communistische als de nazistische paramilitaire bewegingen groeiden in de nadagen van de Weimarrepubliek rap in omvang.

Gesteld kan worden, dat de onfortuinlijke omstandigheden waaronder de Weimarrepubliek werd gevestigd een zware belasting voor de Republiek met zich meebrachten. Onder invloed van verscheidende crises waar de Weimarrepubliek mee te maken kreeg, ontwikkelde belasting zich tot een noodlottige erfenis. De antidemocratische partijen – zowel de revolutionairen als de antirevolutionairen – binnen de Republiek namen te veel de overhand en kregen te veel steun onder de bevolking. Zo kwam de feitelijke realiteit, waarbinnen antidemocratische krachten de dienst uitmaakten, te veel af te liggen van de juridische werkelijkheid van een democratische staatsvorm. De vraag die rijst, is of de rechtstheorie een reële bijdrage had kunnen leveren aan het opwerpen van een verdedigingslinie voor de Duitse Weimardemocratie. Dit is het centrale thema van dit proefschrift, dat verder uitgewerkt wordt in de volgende hoofdstukken.